…rvényszéki lajstromozási szám: 1722.
(Dos. No. 483—1939. Trib. Cluj.)

Serv. Cenz. C. VI. A. Cluj.
BUN DE IMPRIMAT.

…KERESZTÉNY MAGVETŐ

KIADJA:
AZ UNITÁRIUS IRODALMI TÁRSASÁG.

SZERKESZTIK:
VÁRI ALBERT és P. SZENTMÁRTONI KÁLMÁN

TARTALOM:

…XXI. ÉVF. 1 9 3 9. 3. FÜZET.

Tipografia „Pallas" Cluj, Strada Vlăhuţă 3.

KERESZTÉNY MAGVETŐ

megjelenik minden két hónapban egyszer, legkevesebb 3 ív tartalommal.

A KERESZTÉNY MAGVETŐ a szabadelvű keresztény-ség szolgálatában áll. Célja: a tiszta keresztény theizmus magasztos eszméit a jelen kor különböző gondolatáramlatai közt fenntartani s emellett szolgálni azoknak az érdekeknek is, melyek az egyház s különösen az unitárius és más szabadelvű egyházak életére történelmi vagy gyakorlati szempontból vonatkoznak.

Evégre közöl hittani, bölcseleti és történeti tanulmányokat, értekezéseket, szépirodalmi munkákat s másnemű dolgozatokat s azonkivül az oktatás- és nevelésügynek is tért szentel; az egyházi és oktatásügyi nevezetesebb mozgalmakat figyelemmel kiséri.

A lap szellemi részét illető minden közlemény Vári Albert tanár cimére küldendő. (Cluj, Unitárius Kollégium.)

Előfizetési ára egész évre Romániában 200 lej. Magyarországon 8 P., mely összeg Budapesten az Országos Központi Hitelszövetkezetnél (V., Nádor ucca 22 sz.) levő folyószámlánkra befizethető. Pártoló-díj egész évre: 300 lej, mely összeg Hadházy Sándor egyházi pénztárnok, az U. I. T. pénztárnoka címére küldendő (Cluj, Unitárius Kollégium).

Alapítóknak, akik 3000 lejt fizetnek, díjmentesen küldjük a folyóiratot.

KERESZTÉNY MAGVETŐ
LXXI. ÉVF. 1939. MÁJUS—JUNIUS 3. FÜZET.

Elnöki megnyitó.

Az Unitárius Irodalmi Társaság 1939 évi május 29-én Kolozsvárt tartott felolvasó ülésén.

Mélyen tisztelt közönség!

Természeti törvény, hogy a meglátás határai korlátoltak. Minél kisebb a meglátandó, annál szükebbek a megláthatás határai. Azok, akik meglátni akarnak, ezen ugy szoktak segiteni, hogy a megtekintendőhöz, a meglátandóhoz közelednek, amint tesznek az utazók, a világjárók; vagy pedig ugy, hogy a meglátandót magukhoz közelebb hozzák a modern technika eszközeivel, — ezt teszik a csillagászok.

Azok pedig, kik anyagiakban annyira fogyatékosak, hogy se nem utazhatnak, se messzelátókat be nem szerezhetnek, ha mégis meglátni, vagy magukat megláttatni akarják, akkor leirnak, lerajzolnak, lefényképeznek stb. s ezeket továbbitják vagy ilyeneket megszereznek s azokkal vagy azok utján törekszenek a megláthatás határait szélesbiteni.

A természet törvénye az is, hogy a kisebb, a gyöngébb alkalmazkodik a nagyobbhoz, az erősebbhez. Az erős önállóan is él, munkál és jelentőséget viv ki önmagának, a gyönge védelemre, támogatásra, megsegitésre szorul. A gyöngének érdeke tehát az, hogy az erős vagy a nála bár erősebb meglássa és őt támogatásban részesitse.

Ámde az erős se mindenkit vagy mindent lát meg, hanem csak azt, aki figyelmét valamely ténykedésével felkelti, s ki az érdeklődésére érdemes és értékes voltát valamely cselekvésével felkelti, megmutatja.

Mindebből okszerüen következik, hogy annak a gyöngének vagy kicsinynek, mely magában hivatottságot érez, mely a nagy társadalomban élni és hivatottságát megközeliteni kivánja, nélkülözhetetlen feladata, magát megláttatni, megismertetni s értéktermeléseit bemutatni. E célt szolgálják, egyebek között, az irodalmi társaságok felolvasó ülései is. Ilyen ülést tart az elmondottak szem előtt tartásával Unitárius Irodalmi Társaságunk a jelen alkalommal is.

Nem feladatom Társaságunk unitárius vonatkozásaival ezuttal foglalkozni. Volt már alkalmam reámutatni arra, hogy az unitárius jelző nem szeparatisztikus törekvést, nem erő szétdarabolást jelez, hanem a faji, társadalmi munkamezőnek egy figyelmen kivül hagyott, a nagyok által eddig meg nem látott részének bevilágositása vált halaszthatatlan feladattá. Az ez uton termelt értékek faji értékállományunkat növelik, gazdagitják.

Unitárius Irodalmi Társaságunk alig 18 éves, tehát jó részt még serdülő korát éli. Bár tevékenységének határait, szabad röptét külső körülmények korlátozták; bár bevezetett vándorgyüléseinek folytatását lehetetlenné tették s igy tevékenysége főleg irodalmi értékek termelésére korlátozódott, mégis tagjai utján oly értéktermelést mutathat fel, mely az általános emberi közmüvelődés szempontjából is gazdagodást jelent.

Társaságunk érzi hivatottságát. E hivatottság betöltése ma még sulyosabb feladat, mint aminő valaha volt. A nagy világi bizonytalanságok mai korszakában a faji és irodalmi tevékenységek talán még jelentősebbek, mint maga az egyház is. Az egyházak általános emberi hivatásának betöltését korlátozzák, bénitják a hatalmaskodások, valamint a cselekvésre hivatottak között burjánzó személyeskedés.

Ily helyzetben csak az irodalom biztosithatja az örökéletet. Ez a multat ismerteti a jelennek okulására; és a jövő célkitüzéseivel törekszik a jelent irányitni a jövőre. Az irodalom termelő eszköze a toll. A toll, mely ekénél maradandóbb barázdákat hasit ott, ahol elhalad; mely élesebb, mint a kard, ott, ahol gyomot irtani kell. Mindenesetre erősebb, mint a gyarlóságokkal telitett emberi fizikum ott, ahol a közérdeket védeni, oltalmazni kell.

Nagy előnye az, hogy az értéktermelő irodalom önzetlen. Az Isten által nyujtott kiváló irótehetség termelésre készteti az irót még akarata ellenére is. És ir nemcsak a *má*-nak, hanem a *holnap*-nak is. Irásának tartalma csak a közérdek önzetlen szolgálata lehet, minden eltérés ettől magát az irást és irót teszi tiszavirág életüvé. Az irás felett hálás elismerést, vagy lesujtó birálatot nemcsak a jeleni, de az utód nemzedékek is mondanak. Már pedig ez örök birálat pusztitója és kiirtója minden jogosulatlan önérdeknek.

Az önzetlen értéktermelés képezi hivatását Unitárius Irodalmi Társaságunknak is, ennek megláttatására tartjuk mai felolvasóülésünket is.

E kedvező alkalommal igen szivesen köszöntöm Társaságunk uj tagjait, kik székfoglaló előadásaikkal felolvasó-ülésünk tartalmát gazdagitani vannak hivatva, meleg szeretettel köszöntöm vendégeinket és a mélyen tisztelt közönséget és mai ülésünket megnyitom.

Dr. Ferenczy Géza.

A biblia és az unitárizmus.

A történelem tanusítása szerint az emberiségnek vallásos hite és meggyőződése mindig volt, de az sohasem volt egységes és azonos. *A hit* az emberrel együtt megjelent mindenütt a föld színén, és alakult, változott, fejlődött vagy visszaesett bizonyos külső adottságok, körülmények, lehetőségek, és belső, lelki szükségletek, tehetségek és tapasztalatok alapján. Célját mindig az emberi érzés, gondolkozás és vágy irányította, amelyeknek tulzásait és hiányait a tapasztalás útján szerzett ismeret és tudás szabályozta és alakította meggyőződésé.

A történelem, mint az élet tanítómestere, azt is tanítja, hogy az ember külső adottságai, körülményei és lehetőségei nem azonosak, hanem változóak, hogy belső, lelkiszükségletei, tehetségei és tapasztalatai korlátoltak, gyarlók, de erősödők és növekedők, és hogy érzései, gondolatai és vágyai nevelhetők, ismeretei és tudása pedig végtelenül gyarapíthatók. Ezekből kétségtelenül következik az, hogy *az emberi hitnek is változnia kell az ezredévek folyása alatt,* és hogy *a jövő vallása nem lehet az, ami a jelené, vagy ami éppen a régmulté volt.* Amikor a bibliáról és az unitárizmusról beszélünk, a történelemnek ezeket a tanításait igazaknak kell tekintenünk, és valóság gyanánt elfogadnunk, mert ezek elmélkedésünk alapjai és előfeltételei.

A *bibliai irodalom* olyan emberek által irott művekből áll, akik a saját koruknak életét, hitét, gondolkozását, hagyományait, történeteit, szokásait, törekvéseit, aggodalmait, reményeit, vágyait, érdekeit, erényeit és bűneit a maguk felfogása szerint írásba foglalva megrögzítették, és azokat az utókornak drága örökség gyanánt átadták. Az utókor ezt az örökséget nemcsak átvette, hanem kegyelettel meg is őrizte. Az arra érdemeseket kiválogatta, esetleg átalakította, kijavította és megtoldotta a maga érdekeinek, szükségeinek, és megítélésének mértéke szerint. Így állottak elő a föld különböző részein a *bibliák,* amelyek évszázadok lefolyása alatt

nagy tekintélyre tettek szert, és évezredek elteltével a szentség patináját öltötték magukra. Ezek a szentkönyvek mérhetetlen nagy befolyással voltak és még lesznek ezután is az emberek lelkiéletére, gondolkozásának irányítására, társadelmi fejlődésének emelésére és terjesztésére, valamint erkölcsi és vallásos életének további alakulására. Ezeknek a tanításai benne vannak az emberek millióinak világfelfogásában, érzületében, társalgási beszédjében és mindennapi életében, gondolataiban és cselekedeteiben, valamint családi- és társadalmi szokásaiban, intézményeiben és törvényeiben, mint a helyes élet szabályozói és mint az emberi életnek a bölcselete az emberek nagy többségének, mondhatjuk kilencven, hanem kilencvenkilenc, százalékának a számára. A több ezeréves emberi társadalom legnagyobb és legjobb tagjainak kialakult hite, meggyőződése és itélete összpontosítva jelenik meg ezekben a bibliákban, de mindenik csak a maga korának, meggyőződésének, hitének, adottságának, ítéletének, szükségének és céljának lehetett a kifejezője, amelyek mások meg mások voltak a földnek különböző részein, és mások meg mások a hosszú századok lefolyása alatt.

Ezeknek a külömbségeknek csak az egyszerű meglátása évtizedek, sőt századok kitartó munkáját vette igénybe, és csak akkor vált lehetségessé, amikor a föld egész kereksége ismeretessé vált az ember számára. Még ma is vannak nagy hiányok úgy a térnek, mint az időnek ismerésében. A mi életünk szinterét sem ismerjük, s a csillagászok már ezer meg ezer kilométerek távolságait kutatják. Az ember történelmének csak öt vagy tízezer esztendejéről vannak adataink, a geologia pedig százezer, sőt millió esztendők történetét keresi. A mi bibliánk irodalma a föld felszínének még az egyik felét sem ismeri, létezését pedig alig hatezer esztendőre teszi. Szélesebb látókör, és aprólékos vagy éppen górcsövi- és röntgenvizsgálat más meggyőződést teremt, mint a szűk látókör és az emberi szem első tekintete. Sőt az emberi lélek mindig kutatja a valót, az igazat, a jót és szépet, éppen úgy, mint ezeknek az ellenkezőit, a valótlant, a nemigazat, a rosszat és az ízléstelent, tán azért, mert erre van teremtve. Keresi az összefüggést a jelenség és a valóság az ok és okozat, a mult és jövő között, s ez által új hitre, új életbölcsességre jut, amely már nem egyezik meg a bibliák egy- vagy többezeréves irodalmának az állításaival, az azokban leírt előítéletekkel, elképzelésekkel, szokásokkal, törvényekkel és szertartásokkal.

Az unitárizmus, mint a kereszténység nagy fájának négyszázados hajtása ezekből a lelki szükségletekből állott elő, és felfogása a bibliáról ezeknek megfelelően alakult ennek a négy évszázadnak a lefolyása alatt. Ez az alakulás bizony nehezen indult, mert a középkor sötétségéből, előítéleteiből és kegyetlenségeiből az átmenet a világosságra, a valóságra és a szabadságra még a húszadik században is csak elérendő cél, amely előtt még hatalmas védő bástyák, földbe ásott fedezékek és összefont drótsövények állanak fenn a multból. A kezdő unitárizmus a bibliát úgy nézte, amilyennek azt a tizenhatodik század keresztényei látták és egyházai hírdették. A hitújítás legnagyobb alakja *Luther Márton* őszintén bevallja, hogy amit Isten az ő Igéjében kijelentett, az ész előtt csupa lehetetlenség, abszurdum és hamis. Bevallja, hogy azért hiszi, mert hihetetlen. Olyan fontosnak kell-e tekintenünk azt az almát, — mondja az ész, — hogy az egész világnak kell fizetnie érte annyi kitűnő és bölcs embernek, sőt magának az Isten fiának minden prófétával és szenttel együtt meg kell halnia? (Auslegung I. Cor. XV. §. 136). És ő mégis a biblia szavainak ad igazat az úrvacsora kérdésében, hogy tudniillik abban mi a Krisztus testét esszük és az ő vérét isszuk, mert a biblia írja, hogy „ez az én testem“ és „ez az én vérem“. Így a nagy reformátor előtt a biblia bizonyos értelemben *„tabu“* volt, amelyet emberi értelemmel érinteni sem volt szabad, amelyben ő hitt, éppen azért, mert abszurdumnak tartotta, s amelynek érdekében a wormsi országgyülésen használt szavait is mondhatta volna: „Itt állok, másképpen nem tehetek, Isten könyörüljön rajtam“. A *kálvini reformáció* már valamivel tovább ment és azt igyekezett törölni a hitből, ami az Isten igéjében, vagyis a bibliában, nem volt megparancsolva. Ezzel az egyoldalú és negativ felfogással azonban *a már másfélezer esztendővel azelőtt megírt emberi műveket az emberi élet legfőbb tekintélyévé, a hit és erkölcs zsinórmértékévé emelte, arra a trónra, amelynek csalatkozhatlanságát a római egyház is csak a mult század második felében határozta meg. Dávid Ferenc* is 1567-ben kiadott művében (Rövid magyarázat) azt állítja, hogy a *szentírást a szentlélek irta, és aki egyebet hirdet, átkozott legyen,* és hogy ő minden állítását a szentírással támasztja alá. Ő tehát a tridenti zsinatnak az 1546. évi áprilisi gyülésén elfogadott határozatához tartotta magát, amely átkot mondott és törvényes büntetést szabott azokra, akik a szentírást másképpen magyarázzák, mint az anyaszentegyház.

A tizenhatodik századnak ebből az előítéletes határozatából állottak elő azok az elválasztó falak, amelyek a teológiát, mint emberi tudományt, ma is egymástól távoltartják. Az egyik iskola azt mondja, hogy azok az irott művek, amelyeket a tridenti zsinat négyszáz esztendővel ezelőtt egy gyűjteménybe, a bibliába, befogadott, *isten által ihletett* művek, s azokban minden szó az *Isten szava* — verbum dei. Írhatta azokat Mózes vagy Salamon, Péter vagy Pál akármilyen régen, de ők azt és úgy írták le, amit és amint az Isten akarta, mert ezt az egyház zsinata *ezer évek eltelte után* 1546-ban így határozta meg. Még a mult század második felében is egy oxfordi teologus ezeket állította: *„A biblia semmi sem egyéb, mint hangja annak, aki a trónon ül. Minden könyve, minden fejezete, minden verse, minden szava, minden szótagja, minden betüje a Legfelsőnek egyenes szózata"*. (Burgon, Inspiration and interpretation. 1861. 89. l.) Az úgynevezett igazhitű egyházak ma is ennek a teologiai iskolának hódolnak. A másik, úgynevezett *szabadelvü teologiai iskola*, amelyet alig egyszáz évesnek lehet nevezni, a zsinatok meghatározásai helyett a szabad megvizsgálás módszerét fogadja el, és az unitárizmus ennek az iskolának a híve és hírdetője. Ez az iskola állítja és bizonyítja, hogy a biblia egyes részeit emberi gyarlósággal egyes emberek írták, s így azok csak megíratásuk idejének a tanuságtételei, amelyekben tévedések, valótlan állítások és elképzelések, babonák, mesés legendák és csodák is vannak, amelyek a mai kor embereinek hitével és tudásával nem egyeztethetők össze.

Ennek a két iskolának a hívei az idők hosszúfolyása alatt megszámlálhatlan vitában és könyvben fejezték ki meggyőződésüket, amelyeknek megismerésére egy egész élet sem volna elegendő, s amelyeknek megismertetése egy felolvasás keretében így teljes lehetetlen. A kettő között fennálló különbséget nemcsak az újkor nagy teologusai, hanem a keresztény egyházi atyák is látták és ki is fejezték. Kétségtelen, hogy a zsinatokon és országgyüléseken, hitvitákon és hitvallásokban mind e mai napig az úgynevezett igazhitű, más szóval ortodoksz-iskola volt többségben és hatalmon, a szabadelvű iskola hívei pedig kisebbségben, üldözve, kiközösítve, számüzve, börtönökben, gályákon és máglyákon. Csak a hitújítás legújabb hajtása, az unitárizmus tudta kivívni a mi hazánk földjén, hogy a „religioért senki ne szidalmaztassék" és hogy „az Isten igéje mindenütt szabadon prédikáltassék, a konfesszióért senki

meg ne bántassék, se prédikátor, se hallgatók", „mert a hit Istennek ajándéka".

Dávid Ferenc azonban már a hitújítás századában is, amely a bibliát a keresztény gyülekezetek törvénykönyvének tekintette, megérezte azt a hiányt és szükséget, amely azután a szabadelvű teologiai iskolát szülte. 1571-ben már így ír: Kezdetben az evangélium léleknek általa íratott a hiveknek szivekbe. Azután pedig... hártyára és papirosra írattá, hogy... hamis tanítók az igazságnak útjáról a választottakat el ne vihetnék... Mikor az emberek szabadságot vettenek önmaguknak egyik testamentumból a másikra való menetelre, szabad volt ottan egyiket a másikba változtatni, és az újtestamentumnak rendelését az óra fordítani, Krisztust Mózessé és Mózest Krisztussá tenni; és végezetre odajutott a dolog, hogy a két testamentumbeli bizonyságoknak összezavarása sem Krisztus értelmével, sem Mózesével együtt nem járt." „Ha az Istennek igazságát meg akarjuk érteni, szükség megválasztanunk a betüt a lelki értelemtől, az árnyékot a testtől, a sötétséget a világosságtól, mely a két testamentumnak különbségében mutattatik meg.) (Dávid F.: „Az egy Őmagától való"-ból szemelvényesen.) Ő tehát a *szívekbe írott evangeliumot, az igazsdg útját, a Krisztus értelmét, az Istennek igazságát, nem a betüt, hanem a lelki értelmet akarja érteni,* amelyek nemcsak az unitárizmusnak, hanem az egész kereszténység szabadelvű teologiai iskolájának ma is meglevő programpontjai.

A későbbi századok teologiai felfogása más országokban is mindennemű üldözések és elnyomatások között ebben az irányban fejlődött. Az emberi lélek a maga Isten által adott jogán és emberi hívatásának kényszere alatt vágyott és vágyik az igaznak, a valóságnak a megismerésére a világnak minden részében és ezért figyelmét a szent könyvek, a bibliák megismerésére is kiterjesztette. Az így szerzett ismeret olyan tudáshoz és rendszeres tudományhoz vezette az azzal foglalkozókat, amilyenhez a tudás más ágaiban foglalkozók is eljutottak, sőt még többhöz is, mert egy könyv könnyebben és behatóbban ismerhető meg, mint a tudás többi tárgyai. Minden emberi tudománynál a fejlődés abban áll, hogy megalkotott fogalmaink és meghozott ítéleteink tévedését és hibás voltát megismerjük, és jobb meggyőződéshez jutunk. A bibliai tudományokban is ez az eset áll fenn. Minthogy azonban az úgynevezett igazhitű egyházak még ma is a maguk igazát hír-

detik, az újkori bibliai tudományról legalább annyit kétségtelenül állíthatunk, hogy az megismerte és *tudja, hogy mi nem a biblia.* Még az ortodoksz teologia is már elismeri, hogy a biblia állításai sok esetben nem a valót írják le. Például a világnak hat nap alatt történt megteremtése, a vízözön, a Vörösstenger szétválása, a napnak megállása, a Bálám szamarának beszéde, a nyúl kérődző volta, angyalok és ördögök tettei és beszédei, a csodák százai, jövendölések és azok beteljesedései, testi feltámadások, utolsó megítélés, világvége, az ég megnyílása, mennyei szózatok stb. ma már nem tárgyai a teologiának, hanem tévedései vagy elképzelései egy tudatlan és hiszékeny kor embereinek, amelyek ellen állást foglalni a tudásnak, az észnek, a meggyőződésnek és lelkiismeretnek kötelessége.

Végzetes tévedés volna azonban, ha ezeknek az elmondása után azt hinné, avagy csak képzelné is valaki, hogy a szabadelvű teologiai tudomány és az unitárizmus is a biblia, vagy mondhatjuk így is, a bibliák értékének és tekintélyének a kisebbitésére, vagy éppen annak az ócsárlására törekszik. A valónak, az igaznak és helyesnek a megismerése, a jónak értékét és tekintélyét mindig csak emeli, és a biblia értéke éppen ezért ma sokkal nagyobb, mint volt az elmult századokban. Ugyanis a biblia értékét és lényegét nem az alkotja, amit abban valótlannak vagy tévesnek ismertünk meg, hanem abban, amit helyesnek, jónak és igaznak találunk. A régi kor abban tévedett, hogy emberi műveket istenieknek és bevégzetteknek, tökéleteseknek minősített, holott a tökéletesről még a huszadik század embereinek sincs kellő fogalma. Ha valamiről azt mondjuk, hogy tökéletes, csak azt jelenti, hogy benne hibát nem találunk. Tökéletesnek az Istent is csak hitünkben tartjuk, de az ő tökéletességéről fogalmat alkotni nem tudunk. Ha hibát vagy tévedést lát valaki az Istenben, azt többé tökéletesnek nem hiszi. Így a biblia tökéletessége is csak költött tökéletesség lehet, mert benne hibát és tévedést is sokat találunk.

A biblia értéke és tekintélye nem csökken azzal, ha nem hisszük, hogy az első asszony az Ádám oldalbordájából lett, vagy hogy a kánai mennyegzőn a vízzel telt korsóból bort töltöttek ki, sem azzal, ha nem hisszük, hogy a Jézus születésénél a mennyei seregek énekeltek, sem azzal, ha nem hisszük, hogy harmincéves korában szállott Jézusra a szentlélek, galamb alakjában. Ezek

ugyanis nem alkotják a biblia lényegét. A lényeg az, hogy a bibliában lelki értékek vannak, amelyeket sem drága gyöngyökkel, sem újkori valutákkal mérlegelni nem lehet, ha az érték mérlege valóban az ember. A görög mithologiai hitnek volt egy istene, akinek a neve Proteusz volt, és akihez sokan szerettek volna hozzájutni, hogy tőle, aki mindent tudott, még a jövőt is, megtudják, amit tudni akartak. De Proteuszt nagyon kevesen tudták megkapni, mert alakját mindig változtatta, amivé éppen akarta. Megfogni csak úgy lehetett, ha valaki megkapta őt alvásközben egy barlangban. De még akkor is átváltozott hol fává, hol tűzzé, hol vízzé, hol oroszlánná, kígyóvá, leopárddá, vadkanná, s csak akkor vette fel rendes alakját, ha valaki nagyon erősen tartotta, de akkor megadta a kívánt feleletet. A biblia is valami ilyen érték. Aki felkeresi, hogy tudjon valamit Istenről, emberről, a nagyvilágról, multról, jelenről és jövőről, és erősen tartja a kezében, az megkapja tőle a kívánt választ. Amint egy baseli tudós kétszáz esztendővel ezelőtt mondotta: „Ez az a könyv, amelyben mindenki keresi és mindenki megtalálja a maga hitelveit.[1] Már az újtestamentum írói is az ótestamentum íróival bizonyították állításaikat igen sok esetben, s a további századokban minden ellentétes állítás hírdetői a biblia szavaival bizonyították a maguk állításainak igaz voltát. Gazdag kincsesbánya és nagy tárház az, amelyben ezer évek folyása alatt az emberek milliói keresték és találták meg azt, amire nekik szükségük volt, és amire az ő lelkük vágyott!

Az unitárizmus mindig hitte és ma is minden előítélet nélkül hírdeti, hogy ezen a földtekén nincsen még egy másik olyan szent könyv, amely az embert a maga fejlődésében és a Jézus által is kijelölt hívatásában és végső céljában, a tökéletesedésben, annyira segítené ma, és segítette volna a multban, mint a keresztény biblia. *A biblia a léleknek, az életnek a könyve.* Lényeg benne az, ami az emberi léleknek gyönyört vagy fájdalmat, örömöt vagy bánatot, büszkeséget, vagy szégyent okoz, ami reményt, vagy aggodalmat ébreszt, ami szeretetre vagy gyűlöletre ösztönöz, ami lelkesít és erőt ad, és ami elítél és lesújt. *Az egyéni életnek a tükre a biblia*, amelyben mi megismerjük önmagunkat, s amely életünknek célt és hívatást jelöl ki. Megismerteti velünk erényeinket és

[1] Werenfels († 1740).
Hic liber est in quo quaerit sua dogmata quisque,
Invenit et pariter dogmata quisque sua.

bűneinket, kötelességeinket és mulasztásainkat, erőinket és gyengeségeinket, tudásunkat és tudatlanságunkat. Aligha van az érző léleknek húrjai között olyan, amely a bibliai leírásokkal vagy összehangzásban ne volna, vagy pedig összenemhangzásával magát a lelket nem sértené. De *tükre a biblia a társadalmi életnek is.* A régi és az újkori felfogás egyaránt azt hírdeti, hogy a társadalmi élet fenntartója a törvény, vagy inkább az a sok törvény, amelyet minden korban a társadalmi élet megteremtett, s amelynek a szükségszerűség, a társadalmi érdek folytonosan más és más alakot adott, és ad ma is. Jézus az evangéliumi leírás szerint egy törvényt, a szeretet törvényét állította olyan törvénynek, amely az Isten országát valósítja meg ezen a földön. Az ótestamentum a tíz parancsolattól várta valamikor a társadalom boldogulását. Ma a Jézus imáját, a Miatyánkat tekintik sokan olyannak, ami a törvénynek a lényegét fejezi ki. Mások a Jézustól származott tanításokat, különösen a hegyi beszédben összefoglalt elveket ismerik el a keresztény társadalom törvényének. De a társadalom fejlődését nem a törvény betűinek kényszerített betartása, hanem a társadalom alkotó elemeinek a szelleme, a lelkülete biztosítja. Századunk társadalmának a megingása és összeomlással fenyegető veszedelme ennek a szellemnek vagy lelkületnek a megromlásából állott elő. Ennek a megjavítására más eszközt, jobb orvosságot, hasznosabb könyvet nem ismerünk a bibliánál. Az emberi társadalom többezeréves szellemének fejlődését látjuk meg ebben a tükörben. Azt a szellemet, amely felemel, bátorít, vígasztal, erősít, amely jellemet, szilárdságot, akaratot kölcsönöz, hűséget, tisztaságot, szeretetet és békét önt a lelkekbe, és az igazság megismerése által szabadokká teszi az embereket. Fogjuk meg és tartsuk erősen kezünkben a bibliát, ezt a keresztény ezeralakú Proteuszt, hogy megtudjuk tőle azt, aminek a tudására vágyuuk.

Az unitárizmus kezdettől mind a mai napig szabadon olvasta, tanította és hírdette azt, amit a bibliában helyesnek és igaznak ismert meg, és ítélte el azt, amit abban a valósággal, a tudással és lelkének magasravágyó törekvésével összeegyezhetőnek nem tartott. Hitét pedig az Isten ajándékának tekinti, amelytől nemcsak a maga lelkének üdvösségét, hanem az emberi társadalom boldogságát is várja.

Gálfi Lőrinc.

Benczédi Gergely.

— Születésének százéves fordulójára. —

(II. közlemény.)

Megindította 1877-ben az ú. n. *Iskolafőnöki anyakönyvet.* Igazgatósága alatt t. i. gyakran tapasztalta hiányát egy olyan könyvnek, melybe olyan iskolai ügyeket és eseményeket jegyeznének fel, melyek habár nem fontosak a világra és másokra, de egyházunkra, főiskolánkra érdekesek s tudásuk főleg az igazgatókra és főnökökre s általában az elöljárókra szükségesek. Címét azért állapította meg így, mert az új diákoknak, mikor felesküsznek, e könyvbe kellene nevüket sajátkezűleg beírni, minek jelentése az, hogy az iskolai törvények megtartására kötelezik magukat. Nem helyesli azt az 1850 után szokásba jött eljárást, hogy a diákok a büntetések jegyzőkönyvébe írják be nevüket. Helyes az volna, hogy az új diákok — egyenruhások és nem egyenruhások — ide írják be nevüket, születési helyüket, évüket s az iskolát, ahonnan jöttek, innen az iskolafőnök vezesse be nevöket a büntetési jegyzőkönyv egy-egy lapja fejére. Így volt ez régebben, — teszi hozzá — s kár, hogy figyelmetlenség, vagy valakinek restsége miatt feledékenységbe ment. Az iskolára, elöljárókra, tanárokra, tanulókra vonatkozó fontosabb eseményeket, az alapítványokat, jóltevők halálát, temetését, legációkat, a legációba menők nevét, a legátusokat jártató eklézsiákat, nagyobb patronusokat, jövedelmeket, az év végén kiosztott diviziók összegét, a jóltevők ünnepélyét, majálisok jövedelmét, az ifjúság bármi célra történő adakozását, az egyes tanulóknak s főképen a teológusoknak és papjelölteknek az iskolából végképen eltávozása napját és minő pályára s helységbe telepedését, külső akadémiákra menetele idejét, az iskolai gondnokok és tanárok beiktatását stb. az iskolai főnökök pontosan és hűn, röviden jegyezzék be, „de mindent a ténynek és igazságnak szigorúan megfelelően.“ És jegyezzék be évenként az isk. tisztvi-

selőket, ki, mikor lett iskolafőnök, ellenőr, gazda stb. s ki mikor és miért szűnik meg e hivatalokat viselni. A főnökök igyekezzenek odahatni, hogy az osztálytársak találkozói kötelezvény szövegét írják be, írják mindnyájan alá s a találkozások alkalmával e könyvet vegyék elé, hogy a találkozást beírhassák. Minthogy lehetnek hanyag iskolafőnökök is, akik a bejegyzéseket elmulasztják, az igazgatók a közügynek tesznek szolgálatot, ha e könyvet is olykor-olykor figyelemre méltatják s az esetleg szükséges utasításokat megadják. Mikor betelik a könyv, adják be az E. K. Tanácshoz levéltárba helyezés végett s kezdjenek újat. Azután bejegyzi azt is, hogy 1875-ben egy alapot kezdett gyűjteni, melyből a jóltevők képei rendre a nagy auditorium számára lefestessenek. Ennek külön könyve van az iskolafőnök gondozása alatt, mely alapra és könyvre az igazgatók és főnökök szintén lelkiismeretesen ügyeljenek s az ott megírt módon szíveskedjenek eljárni. „Remélem, — fejezi be az előszót — hogy az igazgatók és főnökök s esetleg ezek helyettesei, — mert a szűnidők alatti eseményeket is szükséges feljegyezni — nem fogják sajnálni azt a kis fáradságot, mely e könyvek felügyeletével, gondozásával és vezetésével jár.“ [1]

A *szertárak gyarapítása* tekintetében Benczédi megtett minden tőle telhetőt. Tervszerűen kezdette gyűjteni és gyarapítani, különösen az ásvány- és vegytani gyűjteményt. Naplójában még Londonban létekor feljegyzi, hogy neki a laboratoriumban és fizikai múzeumban sok lesz a dolga. Hazafelé jövet Bécsben megnézte a Naturalien-Cabinetet, az ásványgyűjteményben a legszebb példányokat látta. 1867 tavaszán és nyarán hosszú tanulmányútat tett s leírja, hogy minő ásványokat gyűjtött. Az 1873/74., 1874/75. és 1875/76. iskolai évekről előterjesztett jelentéseiben (Ker. Magv.) olvassuk, hogy évenként elég jelentékeny összegek fordíttatnak tanszerekre. A mennyiség megítélésénél azonban nem szabad feledni, hogy ez összegek nem a központi pénztárból mentek, amely még a tanárok mindennapi kenyerére szükséges összegeket is alig bírta fedezni, hanem alapítványok terhére és egyesek adományából. 1867 május 5-én gróf Péchy Manó királyi biztos a tanárok tisztelgése alkalmával azt kérdezte tőle, hogy „jól el van-e látva iskolánk instrumentekkel?“ Mire én igenlőleg válaszoltam s zárójelben utána

[1] Dr. Gál K.: A kolozsvári unitárius kollégium története. II. 308.

teszi: „nem elég igazán.“ Később a helyzet e tekintben is javult, igaz, lassan, nem eléggé kielégitő módon, de azért 1890-ben Erődi Béla főigazgató az ásványgyűjteményt igen szépnek mondotta s Benczédi hozzáteszi: az is! Végre az államsegély megnyerésével az állapotok jobbra fordultak.

Ugyanaz a baj, ami a *tanárok fizetésénél*, ami a századok folyamán csaknem mindig szűken volt mérve. A rendes tanár fizetése 1869 január 1-től 540, 1871 január 1-től 600 frt, az igazgatóé 150, a családos tanár lakáspénze 1872 április 1-től 300 frt. Az 1873 évi Főtanács kimondotta a tanári fizetések javításának szükségességét s javaslatot kért az E. K. T.-tól, melyben vegye tekintetbe a szolgálati időt, a szükségességet, méltányosságot. E Főtanács főtárgya a nevelésügy volt, mondja Ferencz József, mert a küszöbön levő középiskolai törvényjavaslattal ismét a lenni vagy nem lenni kérdésénél állunk. A fizetés 1877 január 1-től talán e megmozdulás következtében 700 frt, 1888 január 1-től 750 frt, melyből 50 frt drágasági pótlék. A fizetések meg nem felelő voltára jellemző Jakab Elek felszólalása (Kiáltó szó a pusztában. Ker. Magv. 1887.). Sürgeti a tanári fizetés felemelését, hogy megélhessenek s ne legyenek kénytelenek idejüket egyébbel elfoglalni. A fizetés nálunk 700 frt, mikor a miniszteri segédfogalmazóé 900, a néptanítóké 6—800, a polgáriskolai tanároké 1200—1400, a fővárosi tanítóképző tanároké 1500—1800 s ötödéves korpótlék. „Hogyan kívánható, kérdi, hogy a mi szűkre mért tanári fizetésünkre kitűnő erők vállalkozzanak?“ Ferencz József a Kiáltó szóra adott feleletében (u. o.) elismeri a tanárok sanyarú helyzetét, melyen segíteni kell, hogy vissza lehessen őket adni tulajdonképeni feladatuknak, a tanításnak és tudományos foglalkozásnak. És annál inkább, mert a közigazgatás terhe is jóformán rájuk hárul s önfenntartásukért sokfelé kell kapkodniok. De erre pénz kell s megfontoltan kell haladni, mert az 50-es évek felbuzdulása sokaknál csak szalmaláng volt és sokan megtagadták a kamat fizetését s magát a tőkét is. Szerencse volt, hogy a vezetők nem a megajánlott, hanem a befolyó jövedelmet vették a kiadások alapjául.

A tanároknak ez a mindig szűken mért fizetése és munkaképtelenségük, öregségük esetén sorsuk teljes bizonytalansága indította Benczédit a következő javaslat megtételére. 1874 juliusában a konzisztorium felszólította a Mikó Lőrinc örököseit, hogy minő

feltételek mellett adják át Mikó kanongyűjteményét és egyházjogát. Sógorai minden feltétel nélkül akarták átadni. Benczédi rábeszélte őket, hogy adják át, de fejezzék ki óhajtásukat, hogy a konzisztorium szakasszon ki annyi pénzt, amennyire a műveket becsüli s tegye le a *tanárok segély- és nyugdíjalapjául* s ha az egyházjog valaha kiadatik, a tiszta jövedelem csatoltassék e tőkéhez. Meg is mondja, miért tette ezt. Apósa sokszor fájdalommal említette, hogy nálunk mindenféle célokra tesznek alapítványokat, de a tanárok senkinek se jutnak eszébe, pedig maholnap nem kapnak jó tanárokat. E célra odaadták azt a 40 frtot is, melyet apósa demeterfalvi birtokáért kaptak. Az okmányt Benczédi fogalmazta. „Jól esik lelkemnek, — mondja — hogy egy égető szükség pótlására legalább közvetve befolyhaték. Azt hiszem, hogy e kis alapítvány idővel oly összeggé gyarapodik, hogy jeles fiuk is szívesen lesznek nálunk tanárokká s nem riasztja vissza az a tudat, hogy egy szerencsétlenség következtében a legnagyobb nyomornak lesznek kitéve, mint amitől mi jelenleg félhetünk. Adja Isten, hogy ez alapocska legyen az unitárius státus egyik szilárd alapköve." Mikor azután 1875 márciusában beadta Mikó munkáit, feljegyzi: Székely János főmérnök úr is 100 frtot adott az általam kezdett tanári nyugdíjalapra, amin nagyon örvendek.

Az *ifjúság önképzése* célját szolgálta a 60-as években az olvasótársaság s az alosztályúak kisebb olvasó egylete. Ezekről mondja Benczédi (Ker. Magv. 1871. 337 l.) az 1870/71. isk. évről szóló jelentésében, hogy az ifjúság munkálkodása a rendesen kiszabott tantárgyakon kívül kiterjedt a nemzeti irodalomra is s e tekintetben az olvasótársaság kebelében annak egyes tagjai irodalmi kisérleteikben dícséretreméltó eredményt mutattak fel. 1876/77-ben az ifjúság mozgalmat indított, hogy a szétforgácsolt erők egyesítése által az egyleti életet régi virágzó állapotába emeljék. Az önképző kört egyesítették az olvasó társasággal *Ifjúsági olvasó-önképző egylet* címen. Minthogy a kölcsönző pénztár is csak az ifjúsági könyvtár céljait szolgálta, ezt is az egylethez csatolták, melynek feladatául tűzték az önképzést minden irányban. Minden iskolai év elején két „bizottmányt" választanak, egyiket a könyvtár, másikat a kölcsönző egylet ügyeinek intézésére. A szellemi vezetésre az igazgatóság védnököt nevez ki. Az így összeolvadt egylet két lapot szerkesztett. A *Remény* hetenként, a *Fény és Árny* havonként jelent meg.

Az alosztályúak olvasó egyesületének szabályait újra dolgozva 1871-ben adták ki: *Az unitárius collegiumi kisebb olvasó egyesület törvénykönyve* címen. Működéséről az 1874/75. isk. évről megjelent jelentés azt mondja, hogy csínos kis könyvtárral rendelkezik. A papnevelő intézet önképző köre életében a 70-es évek a legtartalmasabbak. A könyvtárt folytonosan gyarapítják, pályamunkákat, felolvasásokat tartanak, több unitárius székely falu önképző körével összeköttetésbe lépnek. Leveleznek a pesti ref. teológiai önképzőkörrel egy Protestáns Teológiai Közlöny megindítása ügyében, ami azonban a többi egyházkerületekben felmerült sok véleménykülönbség miatt nem sikerült. Angol hitrokonainktól sok könyvet kapnak. Az E. K. Tanácstól megkapják a majális jövedelmének $^{2}/_{5}$ részét. Az alapszabályokat 1878-ban újradolgozták.

A zenetanulás kérdését szintén az ifjúság vette kezébe. 1870—71-ben megalakult *Apolló-kör* név alatt a zenetársaság, de két év mulva megszünt, mert tagjai eltávoztak az iskolából. 1873/74-ben megint összeállítottak egy házi kvartett-zenekart, de az isk. év végén ez is megszünt. 1874/75-ben az ifjúság megint megmozdul, szervezkedik, gyűjtést indít, alapszabályok készítésére bizottságot küldenek ki, a tervezetet beadják az igazgatóságnak. A felterjesztés sokáig hevert elintézetlenül. 1879-ben végre megállapították az alapszabályokat, amelyek erősen kiemelik az egyházi zene fontosságát és mívelése szükségét. Első karnagya Boér Gergely, az állami tanítóképző intézet ének-zene tanára.

Az *ifjúság segélyezése* érdekében Benczédi igazgatósága alatt céltudatos, erős és eredményes munka folyt. Az 1868 évi tordai 300-ados zsinaton Fejér Mártonné alapítványát jelentették be, mely szerint férje emléke megörökítésére beteg tanulók segélyezésére, ápolási és gyógyítási költségei fedezésére 2000 frtot ad. Ez alapítványt az igazgatóság a következő iskolai év elején kihírdette az ifjúságnak s felhívta, hogy maga is tegyen valamit saját érdekében. Lelkesedéssel karolták fel az ügyet s megalkották a *Betegsegélyző és temetkezési egyletet.* Az alapszabályokat a Főtanács 1870-ben elfogadta. Az egyletnek minden felosztályú tanuló köteles tagja s beíráskor 50 krt, azután évenként 20 krt fizet. Célja az, hogy beteg tanulók ápolási és szükség esetén temetési költségeit fedezze. Az alapszabály megalkotása közben történt, hogy az ifjúság az igazgatóság által megállapított szabályoktól eltérő módosításokkal terjesztette fel a tervezetet s fölebbezett az E. K. T.

határozata ellen a Főtanácshoz. A Főtanács a felügyeletet tárgyaló részt az E. K. T. által ajánlott szöveggel erősítette meg, t. i. az egylet az E. K. T. felügyelete alatt áll, mely azt az igazgatóság s közvetlenül az igazgató által gyakorolja. Módosítás csak a felsőbbség beleegyezésével történhetik, „miután semmiféle testület nem létezhetik és fenn nem állhat, mely az igazgató és igazgatóság felügyeletét el nem ismerné." Az alapot a majális jövedelmének csatolásával is gyarapították. 1872-ben a Főtanács tanácskozik, hogy beteg tanulók jó móddal való ápolása céljából egy külön szobát kellene berendezni. Az E. K. Tanács jelenti az 1873. évi Főtanácsra, hogy a szükséges anyagi erő hiánya miatt semmit sem tudott tenni. Ugyanez évben az ifjúság 725 frttal egy 1000 frtos szöllő dézsma váltsági kötvényt vásárolt. 1873 junius 22-én Kelemen Benő a Görbeszappan-utca szögletén iskolai kórház céljára egy házastelket ajándékozott. Három ágyat felszerelve be is állított s intézkedett, hogy ott állandó betegápoló legyen. A Főhatóság a gazdai teendőket a státus pénztárnokára bízta, a betegek körüli teendők irányítását, felügyeletét és a számadást az igazgató teendőjévé tette s megalkotta az ápoló és a tanulók rendszabályát. Az ifjúság kezdeményezésére az E. K. Tanács a szabályokon 1874/75-től kezdve azt a módosítást tette, hogy minden újonnan beiratkozó tanuló fizessen 1 frtot s azután évenként 20 krt. Benczédi az 1872/73. isk. évi jelentésében (Ker. Magv. 1873.) a legmélyebb hálával említi Kelemen Benőnek ezen örökre emlékezetes áldozatát; egyházunk nagylelkű mecenásának nevezi s azon forró óhajtással zárja tudósítását: adjon Isten nemzetünknek és egyházunknak sok ily nemeslelkű emberbarátot. Benczédi 1874 októberében lemondott a kórház felügyelőségéről, mire az E. K. T. jegyzőkönyvileg mondott köszönetet eddigi fáradozásaiért.

Az ifjúság segélyezését szolgálta a *Kölcsönző Egylet* is. Ennek története ez: Lendvayné még 1847-ben 25 frt alapitványt tett azzal a rendeltetéssel, hogy 10 évi kamatoztatás után az évi kamat fordíttassék jelesebb könyvek vételére. 1862-ben még 10 o. é. frtot küldött azzal, hogy csatoltassék az előbbihez s az egész öszszeg fordíttassék egy feloszthatatlan kölcsönpénztár céljaira. Az ifjúság hálásan fogadja s a pénztár alapszabályai megszerkesztésére bizottságot küld ki, köztük van Benczédi is. Az alapszabály szerint: az ifjúság egyszersmindenkorra 20 krt fizet. Célja: az ifjúság apró szükségein segíteni. Minden részvényes kaphat köl-

csön 1—2 frtot 2 hónapra s 1 frt után 1 krt ad hetenként az alaptőke növelésére. De ez nem kamat, hanem önkéntes viszonzása az élvezett jótéteménynek. Mikor a tőke 200 frtra növekedik, a kamat az alapító évi 10 frtjával együtt az olvasótársaság javára adandó, hogy fele könyvekre, másik fele irodalmi pályázatokra fordíttassék. Ezt a célt 1865/66-ban elérték s ekkor a szabályzatban az a módosítás történt, hogy az osztalékból a teológusok könyvtárát is részesítették. Az Egylet vagyonának kezelését az ifjúság nem mindig végezte a kellő lelkiismeretességgel, amit a szigorú Benczédi, aki már az Egylet bölcsőjénél ott állott, nem nézhetett tétlenül. 1876 áprilisában jelentette az igazgatóságnak, hogy szabályai, jegyzőkönyvei, kimutatása elvesztek. Az igazgatóság a kezelés hanyagságát keményen megrójja s elrendeli a künnlevő pénzek behajtását, hogy a nagy fériára hiány ne maradjon. Szeptemberben az igazgató javaslatára az igazgatóság az egylet elhanyagolt ügyeit, pénzkezelését felülvizsgáltatta. A bizottság jelentette a jegyzőkönyv és pénztár hanyagul kezelését s azt, hogy a pénztár állásáról van ugyan némi számadás, ami csak Benczédi igazgatónak köszönhető. Később az egylet alapszabályai előkerültek s az igazgatóság elrendelte, hogy a számadást minden év február és junius elejére adják be.

Az ifjúságnak az igazgatóság által ösztöndíjakkal, javadalmakkal való támogatása a 70-es évek folyamán állandóan növekedik. Az 1876/7. isk. évi jelentés szerint a segély a kosztou kívül 6406 frt 75 kr. Amint az igazgató mondja: „a segély oly mértékű, hogy egy munkás, szorgalmas, jó magaviseletű felosztályú tanuló kevés szülői segély mellett könnyen folytathatja tanulását.“ Ezért mondja az 1878. augusztusi Főtanács, hogy „középiskoláink szellemi és anyagi állapota az eddigihez képest virágzó, hogy a szegény tanulók taníttatási eszközei, módjai reményt meghaladólag gyarapodnak.“ Az 1875/76. isk. évről a tanulók segélyezését felsoroló jelentést a szerkesztők (Ker. Magv. 1876. 244—248. l.) csillag alatt e megjegyzéssel kísérik: „A szegény tanulók tanulhatásáról egysmás úton, úgy látszik, már meglehetősen van gondoskodva. Vajjon a tanárok állapotának javítására mikor s hogy kerül rá a sor?“

Benczédi nagy figyelmet fordított az ifjúság által rendezni szokott *majálisokra* is, még pedig két okból. Egyik az, hogy a befolyó jövedelem az ifjúság segélyező alapjai javára fordíttatott;

másik meg az, hogy az alsó- és felső osztályúak együttes mulatságát nem tartotta helyesnek. Az általa kezdett Iskolafőnöki anyakönyvben 1877 május 11-ről bejegyzi, hogy a Lövöldében majálist tartottak, melynek jövedelme egy részét a kórháznak, másikat a zenekörnek adták. A majálist még igazgatósága első évében is a monostori erdőben tartották, de ez sok kellemetlenséggel és költséggel járt. A nagy költség miatt nehezen kaptak védnököt, a tanulók korán reggel kimentek, délre tökrészegre itták magukat, estére nem volt táncos. Ezen s még sok más okból a majálist 1873 áldozócsütörtökén egy külközép-utcai szép kertben tartották meg nagyon szép sikerrel és nagy közönség jelenlétében. Mert nem kellett a fiakerért 8—10 frtot fizetni. Azóta a majálisok a városban tartatnak. A jóltevők 1873. évi emlékünnepe után tartott táncmulatságról, melyet egy belvárosi mulatókertben rendeztek, ezt jegyzi fel naplójában: „Én eddig is mondtam, hogy a majális erdőn való tartása nem helyes, mert a gyermekek és diákok együttmulatása az elsőknek romlására van. Most örvendek, hogy az én igazgatóságom alatt szép szerével oda vihetém a dolgot, hogy ezután is külön legyen a majális, és pedig a diákok mindig tarthatják e jótékony célra, a gyermekek pedig kimehetnek egy délután mezőre játszani."

A kormány 1877-ben *iskolai kertek* berendezését kezdi sürgetni. Az igazgatóság március 17-én Benczédi indítványára kimondja egy faiskola szükségességét s kéri a *Kismező* átengedését, esetleg alkalmasabb hely vásárlását. A Kismező bérbe volt adva 1861—84-ig Nagy Lajos tanárnak. E. K. T. meghatározta, hogy mint nem eléggé alkalmas hely, adassék el s vegyenek mást. Ha azonban nem tudnának venni, a jövő ősszel állítsanak be faiskolát. 1884 végén azután, mikor a bérlet lejárt, minthogy a kollégium udvara kicsi s a tanulók csak távol találhatnak játszó helyet s minthogy belső embereknek is szükséges a fák szaporítása és ápolási módjában magukat gyakorolni, a Kismezőt többé nem adták bérbe, hanem megtartották játszóhelyül és faiskolául.

Igazgatósága alatt kétszer volt *ünnepély a jóltevők emlékezetére.* 1868 junius 11-én és 1873 május 22-én. Első ízben emlékbeszédet tartott Buzogány Augusztinovicsról, második alkalommal Derzsi József Koncz Jánosról. Megnyítót és bezárót mondott mindkét ünnepélyen Benczédi. Naplójában feljegyzi, hogy második alkalommal az ifjúságot még január hóban felhívta beszéd-

és vers írására, de egyetlen pályázó sem akadt, holott a jóltevők hagyományából már évek óta szinte 30-an részesülnek cipóban, vagy 2 frt 50 kr-ban havonként. „E borzasztó hálátlanság erősen hatott rám. Az ifjúságot összehívtam és keményen megleckéztettem; ha nem is képesek olyant írni, ami a mértéket üti, de legalább az akaratot meg kellett volna mutatni.“ Azután hozzáteszi: a stipendiumnak az eddigi módon való adását többé nem tartja helyesnek. Összébb kell vonni, kevesebbet részeltetni, hogy érezzék és becsüljék annak élvezését. A főnököt utasította a beszéd megtartására. A költemény elmaradt, mert „a költészet geniusa elpártolt az iskolától. Bezáró beszédemmel nagyon meg voltak elégedve.“ Az 1874/75. isk. évi jelentésében (Ker. Magv. 1875. 266—270. l.) olvassuk: „Ifjúságunk közt ez isk. év junius havában azon nemes eszme villant meg, hogy jóltevőink arcképét rendre-rendre a nagy hallterembe való felfüggesztés végett lefestesse s hálájának ezáltal is kifejezést adjon. E célra saját kebelében nehány frtot gyűjtött is s folytatni fogja, míg a szép célt eléri. Ifjúságunk e lelkes szándékát nem lehet eléggé méltányolnunk. Angliában, nevezetesen az ätoni collegiumban még a folyosók is be vannak aggatva azon jelesek arcképeivel, kik azon intézetből fényes pályára lépve, jóltevői lettek azon intézetnek, díszei az angol nemzetnek. Az ifjúság e jeleseket mindennap látva egész életpályájukat megismeri s hozzájuk hasonló lenni törekszik. Adja Isten, hogy nálunk is minél hamarább valósuljon.“ A tanári kar és tanterv jegyzőkönyvébe a *Jóltevők festési alapjáról* ezt jegyzi be: „Ezt az alapot én kezdettem 1875 junius 1-én a végre, hogy jóltevőink arcképei a nagy auditorium számára rendre-rendre lefestessenek, hogy az ifjúság folytonosan láthassa nemesszívű jóltevőit és hasonló áldozattételre buzduljon. Az eddig gyűlt összeget nagyobbára az alapítványokat élvező tanulók adták. Célom és óhajtásom az volt, hogy legelőbb is a Koncz János arcképe festessék le életnagyságban a bibliából vett ezen aláírással ellátva: Amint én cselekedtem, ti is úgy cselekedjetek.“ Igazgatósága alatt következő alapítványok tétettek:

Kelemen Benjámin, Gyergyai Ferenc és Jakab E. 1868 junius 15. Brassai emlékalapítvány címen 2110 frt 80 krt adtak az özv. papnék és tanárnék alapjába.

Özv. Fejér Mártonné Gyergyai Róza 1868 dec. 27-én 2000 frt alapítványt tett beteg tanulók költségei fedezésére.

Kelemen B. 1869 junius 25. 2000 frtot szegény tanulók napi kenyerének biztosítására és 2000 frtot Angliába küldendő ifjú költségei fedezésére; 1873 november 17. maga s két leánya nevében 1500 frtot iskolai kórház állandó tőkéjéül, hogy kamatjai fordíttassanak a kórház céljaira s egyben egy negyedik ágy felállítását is ígérte.

Árkosy Lajosné Gyergyai Borbára 1869 junius 18-án 1000 frt alapítványt tett szegény tanulók segélyezésére.

Paget Károly és neje 1869 augusztus 28-án Paget Olivér emlékére 5550 frt alapítványt tettek az angol nyelv tanulásában kitűnő eredményt elérő tanuló jutalmazására.

Özv. Mártonffy Gergelyné Koncz Juliánna 1873 október 10-én 6000 frtot szegény tanulók segélyezésére.

Richmond Anna 1875 március 3-án 5000 dollárt egy tanári szék szervezésének költségeire.

Özv. Gálfalvi Imréné Sala Karolina 1877 április 1. 500 frtot Káli Nagy Sándor I. g. o. tanuló emlékére egy I. g. o. t. segélyezésére vagy jutalmazására.

Bulyovszkyné Szilágyi Lilla 1875 november 21-én 100 frtot, 1884-ben 400 frtot egy szavalásra alkalmas költemény írójának jutalmazására.

Benczédi tíz évi igazgatóság után 1877 szeptemberében visszavonult s ez állást többé nem vállalta. A tanári kar és tanterv általa kezdett jegyzőkönyvébe ezt a bejegyzést teszi: „Miután az igazgatóságot 1867 szeptember 1-től 1877 szeptember 3-ig és így tíz évig sok bajjal és kellemetlenséggel, de jó kedvvel vittem az utóbbi időkig s többé hajlandó nem voltam, a Főtanács szeptember 3-án megválasztotta Kovács János urat, kinek e hivatalt át is adtam.“ Mi lehetett az oka e visszavonulásnak? Kriza halála után az új püspökválasztással a helyzet sok tekintetben változott. Tudjuk, hogy a püspök személyére nézve a választók véleménye megoszlott. Az egyik rész Pap Mózest, a másik Ferencz Józsefet akarta. Benczédi a Pap Mózes pártján volt, de Ferencz József győzött. Ferencz József feljegyzéseiből tudjuk, hogy Benczédi, aki pedig saját naplója szerint Ferencz Józsefet s az ő szónoki képességeit nagyon értékelte, e miatti bosszúságában egy évig még a konzisztorium felé sem ment. Ugyanekkor kellett Nagy Elek utódjául főgondnokot is választani. A főgondnokságra jelöltek voltak: Daniel Gábor, Paget, Berde Áron, Berde Mózsa, Kelemen Benő, Brassai

és a fiatalabb nemzedékből Szent-Iványi Gyula. Az előértekezleten történt megbeszélések és megállapodás alapján sikerült — amint Bny mondja — „úgyszólván az egyhangú megegyezés“ és megválasztották Berde Áront, azt, akiről Benczédi naplójában azt jegyezte fel, hogy nála hanyagabb és lelkiismeretlenebb tanárt még képzelni sem tud. Az 1876/77. isk. év tulajdonképen felügyelőgondnokok nélkül telt el, mert Hajós János Budán lakik, Berde főgondnoknak választatott, Brassai pedig, aki szintén Pap Mózes híve volt, az árkosi zsinatról hazajőve, a kollégium megnyitásán szeptember 5-én még megjelent, szép beszédet mondott, de azután lemondását beadta az E. K. Tanácshoz s visszavonult.

II. Benczédi tanársága mellett egész élete végéig 1882-től közpénztárnok, 1882 január 1-től a tanári nyugdíjalap pénztárnoka, 1891 január 1-től a kolozsvári főgimnázium pénztárnoka volt s 1881 november 1-től pénztárnoki mivoltánál fogva a jószágfelügyelőség tagja. A pénztárnokságra őt szellemi adottságából folyó takarékossága, feltétlen becsületessége és megbízhatósága mintegy predesztinálta. Szinte azt mondhatnók, hogy mióta kitette lábát a szülői házból s belépett a toroczkói tanulók sorába, majdnem kizárólag maga tartotta fenn magát a maga szorgalmával és kitartó munkájával. Így volt ez Toroczkón, Tordán és Kolozsvárt is. Sőt nemcsak tanuló, hanem tanár és igazgató korában is magára vállalt minden munkát és kényelmetlenséget, csakhogy szűkön mért tanári fizetését valamivel növelhesse s abból valamit megtakarítva félretehessen. 1866-tól 1875-ig állandóan jómódú tanulókat tartott magánál szálláson s 1873 március 1-én boldogan jegyzi fel naplójában: „A mai nap azért nevezetes reám nézve, mert saját szorgalmam és takarékosságom után gyűjtött pénzem ma 3000 frtra nőtt.“ Ehez járult még az, hogy az apjától örökölt benczédi jószágból 2906 frt $57^{2}/_{3}$ krt kapott. Azután előtte állott apósa, Mikó Lőrinc és Berde példája, kivel nagyon sűrű érintkezése volt. Apósa 1871 szeptember óta állandóan betegeskedett úgy, hogy helyette neki kellett összeállítania számadását, melyet 1872 február 25-én adott be. „A státus pénzét jobban félti, — mondja róla — mint talán a lelke üdvösségét is. Saját ügyeit, gazdaságát is elhanyagolta, csakhogy a státus pénzét és ügyeit pontosan vihesse. Ilyen pénztárnoka aligha lesz az unitárius státusnak közelebbről.“ Március 3-án adták át a pénztárt. Mikó magához vitette az ágyba az általa összeállított Kanongyűjteményt, keresgélt benne, végül egy

helyre rámutatott: „Ez az a kanon, melyben a konzisztoriumnak szivére van kötve, hogy a mi vagyona a státusnak van, mint a szemefényét őrizze, mert az unitáriusok az Istenen és önmagukon kívül senkitől sem remélhetnek semmit... Ez az én testamentumom... Tartsák meg ezt a kanont minden körülmények között.“ Ugyanilyen szellemben jellemzi Kovácsi Antal Mikó pénztárnoki működését (Mikó Lőrinc életrajza. Ker. Magv. 1872. 277—302. l.). Fennmaradásunk legfőbb biztosítékául tartotta a stabilis fundust. „Gyermekévé fogadta a stabilis fundust: ápoló és növelő apjává lett annak. Pénzügyünk az 1856 évi művelet nyomán némileg javult, de szükségeinknek, igényeinknek akkor sem tudott megfelelni. Mikó kezében sokat gyarapodott, minek eszköze a pontos kezelés mellett a takarékos gazdálkodás volt. A pénztár állapotát lehetőségig aggasztó színben kívánta mindig feltüntetni. A bevételeket a lehető legkisebbre tette úgy, hogy azok csak szűkösen fedezhették a kiadásokat s mégis az évi számadásokból kellemes meglepetésünkre a középénztár némi gyarapodása tünt elő mindig. Zúgolódásaiakra, zaklatásainkra mindig készen volt sztereotip feleletével: a stabilis fundus nem tud fizetni. Kovácsi egy másik cikkében (Egyházi segélyintézet. Ker. Magv. 1882. 34—36. l.) igen jellemzően mondja, hogy minden ügynek megvan egyiptomi bujdosása. Vallásközönségünknél e bujdosás mondhatni folytonos — a pénzügyek terén. Korunknak mégis legnagyobb mértékben kijutott. Középénztárunkat tetemesen megnöveltük, minek oka gondos gazdálkodás mellett az alkalmazottak javadalmazása. A szegény tanulók segélyezésére szánt alapítványok szépen felnövekedtek. Megalapították a tanári özvegyek és árvák számára a segélyalapot s azután alig 8 évvel Mózese — Mikó Lőrinc — már életbeléptetését hozhatta javaslatba. Berdével való érintkezése majdnem mindennapos volt. „Mint az egyház pénztárnokát és kolozsvári házai gondviselőjét a hideglelés környékezett, valahányszor valamit építtetni, vagy javíttatni kellett. A kialkudott ár sohasem volt elég jutányos. Minden nap, olykor kétszer is, látogatásomra jövén, semmit sem tehettem tudta nélkül; amint valamit csináltattam, azt a helyszínén pontosan megszemlélte, megvizsgálta és megbírálta; a „közvagyon pazarlása“ miatt a csendes korholásoknak se vége, se hossza. Ezzel azonban csak még szigorúbb takarékosságra akart sarkalni, mert működésemmel meg volt elégedve. Ismerve természetét, pénztárnoki számadásomat mindig bemutattam, lelkiismere-

tesen végtől végig vizsgálta, észrevételeit jóakaratúlag megtette, felvilágositásaimat helyeslőleg elfogadta. Különösen örvendett az egyes alapítványok gyarapodásának. A „jusson is, maradjon is" volt egyik főelve, amiből — megvallom — nem kevés ragadt róla rám is." (Berde Mózsa életrajza. 45—46. l.)

Ilyen pénzügyi gazdálkodás légkörében élt Benczédi, ki már lelki adottságánál fogva is szomjasan itta be a pénzkezelés ez elveit. 1878-ban mondja a jóltevők emlékünnepélyén P.-Horváth Ferencről szóló tanulmányában (Ker. Magv. 1878. 136—177. l.), hogy Horváth Ferencnek állandó gondoskodása tárgya volt az állandó alap védelme, lehető gyarapítása. 1797-ben a Főtanácson azt az indítványt tette, hogy „közönségünk kevés kasszája apadására semmi újított, vagy újítható kívánság iránt való költségre vezető végzésre a generale supremum consistorium ne lépjék. Szükség azért, hogy ami kevés vagyon, aztat megbecsüljük és mint a szemünk fényét és édes anyánknak, anyaszentegyházunknak azt a tápláló tejet örökül mind mü, mind pedig késői maradékaink megtartsuk és oltalmazzuk, melytől függ egyedül fennállhatásunk — az isteni gondviselés után." Ez után mondja Benczédi: „Nincs talán egyetlen törvénye is egyházunknak, melyet keletkezése óta oly szentül megtartani igyekeztek volna elődeink, mint ezt, melyet méltó lenne ezután is minden új egyházi tanácsos előtt felolvasni."

1881-ben ideiglenes, 1882-ben nagy többséggel megválasztották 5 évre a státus közpénztárnokának. Az állásra többen aspiráltak (Molnár Sándor, Nagy Lajos, Czakó József). A püspök az elsőt akarta mindenképen bejuttatni. Naplójában elmondja, hogy az első választásról az elnökség semmit sem tudott előre, ami már magában szomorú állapot. De több elvi kifogása is van. Elvileg nem helyesli, hogy tanár legyen a pénztárnok, mert csak tanársága rovására tehet eleget teendőinek. Azután: nem szabad a világi elemet kiszorítani az egyházból s bennük azt a meggyőződést érlelni, hogy az egész vallásközönség csak a tanárokért áll fenn. Egy tanárnak az adósokat, főleg az önkéntes adományokért hajhászni is ildomtalanabb. Azután a tanári fizetés javítása kérdésénél a pénztári kimutatás nem keltheti-e fel azt a gyanút, hogy magoknak jut, de egyébűvé nem a közvagyonból? Az 1882. évi főtanácsi választásról szintén leírja megjegyzéseit. Elismeri, hogy egy évi pénztárnoksága alatt ügybuzgalmának szép jeleit adta s

az állás jó kezekben van. „Így gúnyolja ki a legkorrektebb elveket a gyakorlat, mert a bizony anomalia marad mindig, hogy akinek a kémiai laboratoriumban és fizikum múzeumban kellene éjet napot töltenie, számadásokat készítsen, házbéreket, kamatokat hajtson, iskolát meszeltessen, fát vegyen stb. S ha van, ami ezt mentheti, semmi egyéb, mint a szegénység. A tanár csekély fizetéséből meg nem élhet, kap ide, kap oda s ha már csakugyan mellékjövedelem után kell nézni s ezt az egyház megadhatja, mégis jobb, hogy itt kapja meg.“ Különben — fejezi be elmélkedéseit — 5 év mulva majd meglátjuk, hogy mi helyesebb: elveket állítani-e fel s aszerint igazgatni; vagy időről-időre megalkudni a körülményekkel?“ Az 1885. évi Főtanács a pontos, lelkiismeretes kezelésért jegyzőkönyvi elismerést szavazott, amiért „Nagy L. kollégám majd kipukkant irigységében.“ Az 1889. évi Főtanács a bizottság ajánlatára szintén kifejezte elismerését, de Nagy Lajos a jegyzőkönyvben nem említette s mikor ez ügyben felszólalás történt, azt mondta, hogy kifelejtette. „Igen, a sárga irigység hagyatta ki“, teszi hozzá Benczédi.

A mult század utolsó tizedének vége felé az első teljes egyházszervezeti törvény megalkotása volt napirenden. Benczédi meglehetős közönnyel viseltetett ez ügy iránt. Benczédit bánthatta, hogy a Főtanács által kiküldött bizottságnak nem volt tagja; de főként az, hogy a pénztár kezelésére vonatkozó szabályok sok újítást tartalmaztak az új idők új követelményeként. Ilyen volt pl. az, hogy a törvény szervezte a pénztárnál az ellenőri állást. Ezt ő személye elleni bizalmatlanságnak tekintette. Midőn az 1899. évi székelykeresztúri zsinat az új szervezet életbeléptetéséről tanácskozott, lemondott a pénztárnokságról. A püspök bizalmasan tárgyalt vele s kérte, hogy vonja vissza lemondását, mert olyan ellenőrt fognak választani, akivel nem lesznek kellemetlenségei. Megválasztották Ulárt ellenőrnek s őt pénztárnoknak. Elfogadta az állást, aminek főként a püspök örvendett különösen azért, mert — mint Naplójában mondja — a főiskola tervbe vett építésénél egy új pénztárnok nehezen tudott volna a pénztárral úgy elbánni, hogy a szükséges fedezetről kellően gondoskodjék. 1900-ban lemondott állásáról, mit az E. K. Tanács azzal terjesztett a Főtanács elé, hogy kéressék fel lemondása visszavételére, hogy hivatalát egyházunk érdekében és javára a tőle megszokott ügyszeretettel, buzgósággal és pontossággal vigye legalább addig, míg megválaszta-

tási ideje 1901 dec. 31-ig kitelik. A püspök jelentette, hogy elnöki felhívásra kész maradni azzal a kéréssel, hogy az E. K. T. vizsgáltassa meg a pénztári kezeléssel felmerült nehézségeket s a szükséges intézkedéseket tegye meg. Az 1901. évi Főtanácson kijelentette, hogy december 31-én túl csak abban az esetben marad meg állásában, ha „a számadásvitel és pénztár kezelésnél az általa már a mult Főtanácsban kért könnyítéseket megadják.“ A kiküldött bizottság — úgy látszik — megadta a kért könnyítéseket, mert az 1902 évi Főtanács egyhangú felkiáltással pénztárnoknak választotta. Az 1903. évi vargyasi zsinaton lemondott a gazdasági bizottsági tagságról, aminek elfogadását ajánlta az E. K. Tanács. A zsinat azonban nem fogadta el, hanem felkérte az állás megtartására. Benczédi megköszönte a bízalmat, de határozottan megmaradt lemondása mellett.

III. Benczédi tanári, igazgatói és pénztárnoki bokros elfoglaltatása mellett tudott magának időt szakítani arra is, hogy irodalmilag foglalkozzék.[1] Ez a foglalkozás elég korán kezdődik. Első éves teológus korában 1863 tavaszán tartotta a kollégium az alkotmányos élet derengése idején a jóltevők első emlékünnepét, melyen Nagy Lajos Zsuki László emlékezetét újította fel. A diákság részéről az emlékbeszédet Benczédi tartotta. Londoni tanulása idején angolra fordította Jakab Eleknek Szent Ábrahámiról a Ker. Magv.-ben megjelent tanulmányát és Ferencz József kátéjának egyes részeit. Azután ismertette az angol unitáriusok egyházi életét és a londoni egyetem szervezetét és tanulmányi rendszerét. Szaktárgyai köréből vegytanból kézi könyvet írt, melyet csak át kellett volna néznie, egyes részeket átdolgoznia, itt-ott pótolni, hogy sajtó alá mehessen, de sok dolga és erős főfájása miatt ez a végső simítás elmaradt. Önállóan megjelent Kolozsvárt 1890-ben *A méterrendszer* c. munkája iskolai és magánhasználatra. E nemben ez volt magyar nyelven a legelső önálló művecske, melyet sok iskolában kézikönyvül használtak. Igazgatósága alatt minden iskolai év végén jelentést tett az E. K. Tanácshoz, melyet kivonatosan közölt előbb valamelyik pesti lapban, később évről-évre a Ker. Magv.-ben. E jelentéseket alapul és mintául véve rendelte el az E. K. Tanács, hogy többi középiskoláink igazgatói is

[1] Bibliográfia helyett utalunk a Ker. Magv. évfolyamaira és tárgymutatójára.

ilyen jelentéseket, vagy amint akkor mondták: zártudósításokat adjanak. 1887 május 1-én naplójában feljegyzi: „Tenger sok a hivatalos dolgom. Nagy örömömet találnám szegény egyházunk történetének kutatásában s közlésében, de sok dolgaim miatt nem érek rá, pedig talán egyházunknak is haszna lenne valamicske benne." Mégis tudott időt szakítani magának, mert hajtotta és űzte fáradhatatlan buzgalma és a hála, melyet jóltevőink emléke iránt érzett szivében. Mikor mások világi élvezeteket kerestek, társaságokba jártak, ő elvonult a levéltár barátságtalan és sötét zúgaiba s onnan ásta ki multunk emlékeit. Nem volt a 70—80-as években senki közöttünk, aki oly biztonsággal és otthonosan mozgott volna a levéltárban, mint ő. Tóth György 1915-ben azért tűzött ki pályadíjat Benczédi élet- és jellemrajza megírására, mert nemcsak diákéveiben volt atyai pártfogója, hanem egyetemi évei alatt és később is, mikor nemcsak arra ösztönözte, hogy az egyház érdekében is kellene valamit dolgoznia, hanem mint az egyházi levéltárban teljesen otthonosan mozgó egyházjogi kérdésekre vonatkozó kutatásai közben forrásmunkákat is adott neki. Az értékes ösztönzésért és segítségért mélységes háláját akarta leróni iránta s nem rajta mult, hanem az idők mostohaságán, hogy az a szándéka nem valósult. Az 1716. és 1718-ban elvett javaink visszaszerzése iránt már Agh István püspök ideje óta folyt az akció, minden eredmény nélkül. 1879-ben újból napirendre kerül a kérdés. A budapesti tagokból ez ügyben kinevezett bizottság, melynek elnöke Hajós, mindegyre okmányokat kér fel a kérdés megvilágítására. Ki állhat ez ügyben szolgálatra készen? Benczédi az, aki a peres ügyre vonatkozó okmányokról lajstromot készít, november 30 án beadja s egyik példányát Hajósnak felküldik. De Benczédi nemcsak kutatta fáradhatatlan szorgalommal a levéltárat, hanem miként apósa neki, úgy ő is, értékes ösztönzéseket adott. Nem úgy járt el, mint némely könyvmolyok, akik értékes forrásokra bukkannak, azokra ráülnek s a világ minden kincseért se árulnák el, vagy bocsátnák mások használatára.

Ha áttekintjük unitárius egyháztörténelmi kutatásait, közleményeit és tanulmányait, azt mondhatjuk, hogy minden lépésénél a mélyen érzett hála vezérli és az az erős meggyőződése, hogy a mult szenvedései és nélkülözései nem lankasztják, hanem erősítik a bízalmat és acélozzák a küzdelemre feszülő lelki és szellemi

erőket. Kollégiumaink megmentése a mult században (Ker. Magv. 1877.). tanulmányában így fejezi ki e nézetét: az önbízalom és az áldozat „az a soha senki által el nem rabolható állandó és bíztos tőke, melyet aki bír, ha százszor letiporják is, mindannyiszor fölemelkedik.“ Szíve mélyén élő háláját kell eredő forrásául tartanunk annak, hogy megírja a toroczkói papok és iskola (1568—1890), a tordai unitárius papok és unitárius gimnázium igazgatói (1576—1888) c. tanulmányait. És végtelenül boldog, hogy a tordai iskolát az állammal kötött szerződés lejárta után újra felállítja az egyház. A hála vezeti tollát, midőn egy negyedszázadon keresztül a Ker. Magv. hasábjain megjelenő tanulmányai és közlései a kolozsvári kollégium küzdelmeit, szenvedéseit tárják olvasói elé. „Célom örök hálára méltó jóltevőink bemohosodott emlékének s a nevelés érdekében tett lélekemelő küzdelmeiknek és áldozattételeiknek a mai nemzedék előtti felelevenítése. Jól érzem, hogy erőimet rendkívül felülmulja a feladat. De jól esik lelkemnek e nemesszívű emberbarátok életével és tetteivel való foglalkozás. Emlékoszlopot egyiknek sem tudtunk állítani, még arcképét is igen kevésnek bírjuk. Legyen tehát tetteik emlegetése a mi szívből fakadó hálaadónk addig is, míg neveik méltő megörökítésére hivatottabb toll vállalkozik“.

A jóltevők 1873. évi emlékünnepélyén megnyitó- és bezáróbeszédet mondott (Ker. Magv. 1873.). Megnyitójában a hála szava a vezető akkord. A haladás tönkreteszi a természeti testeket, a feledés penészes csirái elborítják még azok emlékét is, „kik valamely magasztos eszmének, vagy ügynek diadalrajuttatásáért szellemi, vagy anyagi kincseik egész összegét feláldozták.“ De mégis bíztatja a remény, hogy a hálátlan nemzedék romjaiból is egy hálásabb, kegyeletesebb csirája fejlődik, mert „ami jó, az meg nem semmisülhet, annak örökre fenn kell maradni.“ Mi az emlékünnepélyt hálánk és kegyeletünk kifejezéséül tartjuk, hadd tudja meg az ifjúság is, hogy csak az a nemzedék méltó a jótéteményre, mely nemcsak élvezi, hanem meghálálni is kész és képes is. „Nemeslelkű jóltevőink nemcsak e néma falakba s a tudománynak ebben felhalmozott kincseiben emeltek magoknak örök emléket, hanem bevésték azt hitfelekezetünk minden tagjának kebelébe.“

A jóltevők 1878. évi emlékünnepén P.-Horváth Ferenc életrajza és alapítványa c. (Ker. Magv. 1878.) ő tartotta az emlékbeszédet. Ez az emlékbeszéd nem felel meg címének. Ez a tanul-

mány nem életrajz s nem is csak alapítványának története, hanem okmányokkal alátámasztott története az unitárius egyháznak a XVIII. században, mely 1716-tól 1780-ig, a II. József trónralép-téig a legsúlyosabb üldözés és szenvedés, de egyszersmind a leg-fényesebb erények és legnagyobbszerű áldozatkészség kora volt. Tehát szoros értelemben vett feladatát messze túlhaladó részletes-séggel és alapos levéltári tanulmányok alapján oldotta meg: egy ember életrajza helyett egy iskola egyszázados élete történetét írta meg. Ő tudja ezt, céltudatosan jár el így. Mert látja a protestáns iskolázás és nevelés ügye ellen mindegyre megnyilvánuló táma-dást. A támadóknak sejtelmük sincs arról, mivé lett volna a nem-zet alkotmánya és nemzetisége a protestáns iskolák nélkül, me-lyek nemhogy segíttettek volna felülről, hanem az egyesek áldo-zatkészségéből gyült fillérekkel szerzett javaiktól is megfosztattak. Pedig, ha az áldozatkészségben nyilatkozó lelkesedést kiirtjuk, nem fogja azt semmi kormány és hatalom helyettesíteni. A mélységes hála az áldozatkészség iránt, a magunk erejében és igyekezetében való hit és bízalom vezeti tollát, mikor a Kelemen Benő iskolai kórház alapítását és első évi történetét megírja (A kolozsvári uni-tárius főgymnasium kórháza alapítása és első évi története. Ker. Magv. 1874. 237—245. l.): „Mint háromszázados fennállásunk alatt minden intézeteink vagy egyes lelkes buzgó hitrokonaink, vagy az összes felekezet áldozatkészsége által jöttek létre, úgy ez is ezen legbiztosabb, legbecsesebb forrásból eredett. S épen ez az, ami a multra nézve a hála, a jövőre nézve a bízalom és lelke-sültség magasztos érzetével tölthet el mindnyájunkat. Mert ne a kényszeritő törvényekben, ne a felsőbbség rendeleteiben lássuk és várjuk azokat a gyökérszálakat, melyekből nemzetünk mívelődésé-nek élőfája felvirul, hanem az általános érdekeltség, közrészvét és önkéntes áldozatkészség minél egyetemesebb felébresztésében és elterjedésében.“ A kényszerszülte előhaladás olyan, mint a félig kiaszott fa élete: nem virulás, csak tengődés az élete. „Még min-den század pusztító viharokkal húzódott el felettünk s hogy meg nem semmisültünk, annak oka, hogy az életerő forrását magunk-ban kerestük és találtuk meg. Az Isten mindig megsegített, mert mi is igyekeztünk magunkon segíteni. Sőt az újabb nemzedék még nagyobb tevékenységet fejt ki e téren.“

Ezek az idők folyamán megjelent közlések és iskolatörténeti tanulmányok okozták, hogy amikor a kollégium történetének meg-

írása napirendre került, mindenki reá gondolt. Jakab Elek már 1887-ben sürgeti (Kiáltó szó a pusztában. Ker. Magv.) a kolozsvári és tordai iskola történetének megírását. Ez a kiáltó szó azonban eredmény nélkül hangzott el a pusztában. A magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter a millenium megünneplését az intézetek történetének megíratásával vette tervbe és sürgetni kezdte ilyen irányban a kollégium igazgatóságát. Az elhatározó okot azonban arra, hogy Benczédi a kollégium történetét vázlatosan megírta, az adta, hogy az 1900/901. iskolai év volt az utolsó a régi kollégiumban. E sorok írója nyugtot nem hagyó sürgetésére és kérésére nagy nehezen vállalkozott megírására s a régi kollégium utolsó értesítőjében s azután különlenyomatban is megjelent a kollégium vázlatos története. Jól emlékszem, hogy mikor már nem tudott sürgetéseim elől több kibúvót találni, elhozta kézíratát hozzám s magyarázni kezdette, hogy ez sincs benne, az is hiányzik stb. Mire én azt mondtam: írjuk hát a címbe bele azt, hogy: *vázlatos.* Örömmel kapott e gondolaton. Így került bele e jelző munkája címébe. Az 1901. évi Főtanács elismerését és köszönetét fejezte ki Benczédinek a munkáért. S legyen szabad azt is idejegyeznem, hogy nekem is azért, hogy a kollégium történetének megírására megnyertem.

Dr. Gál Kelemen.

(Folyt. köv.)

Az alsóbencédi Gyallay-Pap család

székelyszentmihályi ága.

I. Pap Sámuel.

Mindig vonzottak a csendben munkálkodó ideális lelkek és mindig azok pártján voltam, akiknek méltánytalanságot vagy igazságtalanságot kellett szenvedniök s ezért régi tervem, hogy világosságot derítsek az unitárius multnak egy érdemekben gazdag, titokzatos alakjára, *Pap Mózes* egyházi főjegyzőre. Közben megkaptam az unitárius egyház levéltárából a Tarcsafalvi és Pap családok levelesládájának anyagát s ezeket átnézve sok olyan adatot találtam, melyek kikívánkoznak a leveles ládából, a levéltárból s melyek hűséges őrizői voltak nemcsak a családi birtokügyeknek, hanem a Gyallay-Pap-család sok elrejtett dicsőségének, sőt az adatok nagy része egyháztörténeti s köztörténeti szempontból is értékes. Ezeken kívül áttekintettem az Erdélyi Múzeum Egylet levéltárába helyezett benczédi Pap-családra vonatkozó letétbe helyezett anyagot s ezen kiadatlan okmányok összeségéből egy érdekes és egyházi életünkben fáradhatatlan munkásságot kifejtő család képe tünt fel előttem s így eredeti célomtól kissé eltérve, illetőleg azt kibővítve, kötelességszerűen röviden vázolnom kell a *Gyallay-Pap*-család kiválóbb képviselőit. Ebből a lófő-nemes, székely családból írók, katonák és földmívesek voltak, tehát faji életünknek három legfontosabb életfenntartói törzséhez tartoztak. Egyaránt jól, sőt szépen forgatták a tollat és kardot s keményen tartották az eke szarvát az életetadó székely mezőkön és különösen hű és munkás fiai voltak unitárius egyházunknak.

A család első ismert vezéregyénisége *Gyallay Sámuel* (Gialai, Gialay, Gyallai) unitárius lelkész, aki Udvarhelyszéken, Magyarandrásfalván született; 1612-ben Tarcsafalván, később Derzsben s 1622-től újra Tarcsafalván volt prédikátor. Feleségül vette Gálffy Miklós benczédi birtokos nemes leányát s olyan jó módba jutott, hogy már 1645-ben búcsút vehetett a papságtól s mint vagyonos

birtokos úr élt tovább s vett részt Keresztúrfi-szék közéletében. Nevét nem közéleti szereplésével, hanem azzal tette maradandóvá, hogy fennmaradt tőle egy *kéziratos gyűjtemény*, mely jelenleg az Erdélyi Múzeum Egylet kézirattárának egy féltve őrzött anyaga. Vannak ebben a kéziratos gyűjteményben imák, prédikációk, egyháztörténelmi adatok s ezeken kívül lemásolva benne van Hunyadi Demeter püspöknek két beszéde, ami egymagában is nagy érték. A kéziratos könyv tartalma emelkedett szellemű íróra mutat, de magának a gyűjteménynek az is nagyban emeli a becsét, hogy a Bethlen Gábor által behozott könyvcenzura miatt a Bethlen és a Rákóczyak korában kevés unitárius szellemi termék jelenhetett meg nyomtatásban s talán ez is azért maradt kéziratban. Kívánatos volna, hogy ez az értékes munka valahogyan nyomtatásban jelenjék meg, s ha akadna egy unitárius Maecenas, akkor nemcsak két névvel gazdagodnék az unitárius egyháztörténelem, hanem egy értékes XVII. századi unitárius forrásművel is.

Gyallay Sámuelnek két fia volt: *Mihály* és *György*. A család eredeti neve tehát *Gyallay* s a *Pap* név csak úgy ragadt a családi névhez, mivel Gyallay Sámuelnek a foglalkozása kezdetben a papság volt, de már Mihály fiánál előfordul a *Gyallay* alias *Pap* elnevezés. A családban a Gyallay *György* ága vitte a fontosabb szerepet. Ennek fiát szintén Györgynek hívták, aki a kuruc korszakban sokat szerepelt s Udvarhelyszéknek volt assessora, hites székbírája. Gyallay Sámuel már maga is vagyonos birtokos volt, de unokája *György* azzal, hogy elvette farcádi Józsa János gazdag ügyvéd leányát, Erzsébetet, a családi vagyont 300 holdra emelte. A vagyon később megoszlott, mert Györgynek öt gyermeke volt, három fiú és két leány, Judit nevű leánya férjhez ment tarcsafalvi Pálffy Istvánhoz; Mária pedig kobátfalvi Kelemen Istvánhoz. A fiuk közül a legnagyobbiknak, Jánosnak leánya volt Zsuzsa, aki Kiss Mihály kissolymosi lelkésznek volt felesége s így anyja II-ik *Kiss Mihálynak*, a híres háromszéki esperesnek, aki Kriza püspöknek igen nagy szolgálatot tett a *Vadrózsák* gyűjtésében s egyebekben is valósággal jobb keze volt Krizának, akinek véleményét minden fontos ügyben kikérte a költő püspök. János fiának, Sámuelnek a fia, *János* a napoleoni háborúk egyik hőse, aki tizenhatévi katonáskodás után megkínzott, meggyötört testtel tért vissza bencédi atyafiai közé s emlékezetessé tette nevét azzal, hogy öt szép darab földet hagyományozott az egyházközség-

nek. Ennek unokaöccse, *Pap György* kiváló népköltő. Az Erdélyi Múzeum Egylet kézirattárában megvan a *Gyallay-Pap daloskönyv* 1811. 16 r. 39 lev., amely a Gyallay-Pap családnak 1903-ban az Erdélyi Múzeumba letétképen adott levelesládájából került a kézirattárba. Ebbe a daloskönyvecskébe Pap György lemásolta azokat a darabokat, amelyekre szüksége van a falusi népnek a költészetből. Vannak benne alkalmi búcsúztató, névnapi stb. versek. Azonban *Pap György* nemcsak lemásolta a verseket, hanem Amadé László versformájának hatása alatt maga is írogatott alkalmi verseket: Márton napjára, Pál napjára való (Pap Pál volt a nagybátyja), Judith névnapjára, Lakodalmi ének, Húsvéti vers, Búcsúzó versek az iskolától, párbeszédben, a legértékesebb a daloskönyvben: Rákóczi Ferenc búcsú-éneke („Győzhetetlen én kőszálam.")

A fentemlített Pap György assessornak második fia volt Ferenc. Ennek szépunokája *József*, aki az 1848/49-iki szabadságharc idején a medgyesi csatában hősi halált halt. Bátyja, *Mózes* Bem törzszázadában szolgált s a szabadságharcból hazajövetele után, mint a kurátor a bencédi templom újjáépítését tűzte ki életcéljául s azt dícséretreméltóan el is végezte, amit Kriza János püspök egyházi látogatása alkalmával elismerő módon kifejezésre juttatott. Mózes fia, *Zsigmond*, akit az egyház érdekében 25 éven át végzett buzgó szolgálataiért a szentmihályi egyházközség tiszteletbeli gondnokává megválasztott. Ma 86 éves korában élő krónikása családjának és falujának. Zsigmond fia, *Gyallay-Pap Domokos* a kiváló regényíró, aki több becses munkával gazdagította az erdélyi magyar irodalmat s az imperiumváltozás után örökre elévülhetetlen érdemeket szerzett a *„Magyar Nép"* kitűnő szerkesztésével, mely lap a székely nép nyelvén szólva mindig eltalálta a hangot s nehéz viszonyaink között rendkívül építő és erősítő hatással volt a székelységre. Különösen nagy érdeme Gyallaynak az is, hogy az érthetetlenség felé hajló, újabbkori stílus elferdülésekkel szemben mindig megőrizte a magyar klasszikusok által megalapított tiszta, magyaros, világos stílust, melynek ősforrása a népnyelv a maga kiaknázhatatlan nyelvkincsével. Szinte nyomon követhetjük e család ismeretéből, hogy a lelki és szellemi kincsek s az írói hajlam hogyan öröklődik át a családokban. A *Gyallay-Pap Domokos* kifejező, világos szép stílusa már megvolt a család ősénél Gyallay Sámuelnél s feltűnően megtalálható Pap Sámuel és Pap Mózes főjegyző hátrahagyott dolgozataiban is. Ez olyan öröksége Gyal-

laynak, amit még azok sem vehetnek el tőle, akik strucc módjára viselkednek vele szemben.

Gyallay-Pap György assessornak legkisebb fia, *Mihály*, ennek fia *Tamás*, kinek két fia közül György, mint dédapja hites székbíró volt, a másik pedig Sigmond elvette Tarcsafalvi Zsuzsánnát s Benczédből Szentmihályra költözött és megalapítója lett a *Gyallay-Pap család szentmihályi ágának*, mellyel dolgozatunk keretében részletesebben foglalkozunk.

Amint megállapítható, itt néptörténeti szempontból egy érdekes jelenség történt a *Gyallay* úri családból *Pap* néven egy új család alakult, amely később teljesen beolvadt a falusi népbe. Most Bencédben és Szentmihályon körülbelől 32 család van *Pap* néven, átlag 20 hold birtokkal. A család újabban különösen szellemi pályákon emelkedett.

A Pap család a Tarcsafalvi címeres nemes családdal[1] összeházasodva a vezetést a Pap család vette át s 1805 április 16-án összegyültek Pap Zsigmond uram felesége után való szentmihályi házához és atyafiságosan megegyeztek, hogy az eddig a Tekintetes és Nemzetes Tarcsafalvi Zsigmond uram gondviselése alatt tartott *közleveles ládát* megvizsgálták és ettől kezdve azokat *Pap Zsigmond* és felesége Tarcsafalvi Zsuzsánna házához s az ő kegyelmök gondviselésére bízták.

Pap Zsigmond nemes embernek tartotta magát s nem akarta elvállalni a falusi bíróságot, amiért a szentmihályi falusi bíróságot viselő szabad székelyek kérést adtak be 1810 dec. 11-én Udvarhelyszék Tisztségéhez címezve, melyben előadják, hogy Szentmihályon vannak olyan emberek, kiknek feleségeik után nemesi birtokaik vannak és mégis minden falusi szolgálatot teljesítenek, de *Pap Zsigmond*, aki Benczédből szállott felesége birtokára, bár a falu megválasztotta, a bíróságot nem akarja elvállalni, minthogy pedig igen kevesen vannak, kik bíróságot viselhetnek, kérik a széki Tisztséget, adjon ki olyan rendeletet, hogy ő kegyelme is viselje a tisztséget, mint más hasonló emberek. Udvarhelyszéken ebben az időben nem egyedülálló jelenség, hogy a székelyek húzódnak a bírói tiszttől, amely csak terheket rótt viselőire.

Pap Zsigmondnak és Tarcsafalvi Zsuzsánnának egyetlen

---

[1] Rákóczy Zsigmond Gyulafehérváron, 1607. május 31-én kelt oklevelében Tarcsafalvi Albertnek nemességet és címert adományozott.

gyermekük *Sámuel* volt, aki 1798-ban született. Tanulmányait a székelykeresztúri unitárius gimnáziumban kezdte meg szép eredménnyel, de családi körülményei miatt a jó reménységgel bíztató tanulást félbe kellett szakítania. Hatalmas alakú, erős, szép szál ember lett belőle, akin a női szemek is ugyancsak megakadtak. Magához méltó nőt kapott feleségében *Bálint Máriában* s 59 évig tartó házasságukban virágzó családot alapítottak. Három fiú gyermekük volt *Mózes, Áron* és *Sándor.* Pap Sámuel, mint kitűnő gazda, minden tisztességes eszközt felhasznál arra, hogy anyagi javait gyarapítsa s a család anyagi helyzetét biztos alapra fektesse. De nemcsak anyagiakban, hanem szellemiekben is igyekezett emelni családját. Mózes fiát taníttatta, bár ebben is takarékosnak mutatkozott. Szerzeményét 1824-ben azzal kezdte, hogy a felesége pénzével kiváltott Kobátfalvi Nagy Pétertől egy birtokrészt, melyet édes atyja Pap Zsigmond és felesége Tarcsafalvi Zsuzsánna zálogosították el. Megfordítva csinálja, mint apja, most zálogbirtokokra ő ad kölcsönöket s ugyanakkor örök áron is vásárol birtokokat.

A minden tekintetben szépen előhaladó családban nagy keserűséget okozott az, hogy 1854. nov. 7-én meghalt legkisebbik fiok, Sándor. Már ekkor Pap Sámuelnek háromféle birtoka volt, *a)* egy kevés, amit ő anyai ágon örökölt, *b)* egy második rész feleségére, Bálint Máriára, mint régi törvények szerint *székely fiú-leányra* atyjáról maradt ősi birtok, *c)* egy harmadik rész tulajdon tiszta szerzeménye.

Ezekből minden illetőségre tekintetnélkül engedett át gazdálkodó fiának bizonyos darabokat használatra. Fia halála után ennek özvegyéről emberségesen gondoskodott, de a családi tragédia tovább folytatódott s Pap Sámuelnek meg kellett érnie, hogy menye, elhalt fia emlékét meggyalázta. Ezért atyailag megkeresi és inti elhalt fiának özvegyét, hogy a kötött szerződő levélben az volt, hogy a Pap Sándor hagyatékából neki átadott jószágot és birtokot csak addig élvezheti, amíg férjhez nem megy, vagy házasságon kívül gyermeke nem lesz. Ez utóbbi feltevés megtörtént s az *anyaszentegyház botránkoztatására* már hatodik éve hitetlenül él, ezért elhalt férje nevét tovább nem viselheti s az attól maradt jószágot és birtokot nem használhatja, mint erkölcstelenül élő, hanem azokat adja vissza.

Pap Sámuel a birtokszerzésben nem nyugszik s 1822—1871. között pontos jegyzéket vezetett 27 szerzeményéről, melyek között

voltak jószághelyek és külső birtokok úgy, hogy 180 hold birtoka volt, ami őt egyéni kiválóságai mellett a legelőkelőbbek sorába juttatta, az Ugronokkal s más előkelőkkel mulatott, vadászott, de népi voltáról sohasem feledkezett meg s a székelyek jogait védte az Ugronokkal szemben. Ha meggondoljuk, hogy családok, egyházak, nemzetek jóléte, fejlődése, előhaladása az anyagi megalapozástól függ, akkor nem tudjuk eléggé kiemelni Pap Sámuel ilyen irányú gazdálkodását.

A család mellett azonban a *hazát* és a *székely társadalmat* is híven szolgálta. Jó hazafi volt. Az 1848—49. szabadságharcban két fiával vett részt s ő is ette az üldöztetés, a mártiromság keserű kenyerét. Udvarhelyszék igazgatásában is tevékeny részt vett. Mint hites assessor (székbíró) szívvel, lélekkel működött a közjó gyarapodásán s nemcsak a szék vezetőségének érdemelte ki megbecsülését, hanem a székely nép előtt is közbecsülésben állott s szívében is helyet talált, mert ez az egyszerüen élő és öltözködő székely, többet használt a népnek, mint annyi nagyhangú hivatalbeli.

Felkeresik Pap Sámuel uramat, jótéteményéért messzi idegenből jött levéllel is. Ágh Ferenc nevű rokona küld neki egy levelet, amely egy kis kortörténet. Címzése: P. S. bátyámnak rokoni hőérzéssel Szentmihályon. In Siebenbürgen, Letzte Post: Szitás-Keresztur in Syeklerland. Laxenburgból 1851. ápr. 21-én indult el a lebélyegzés szerint az expressz levél, ahonnan a gyorsposta kocsin Wienbe, innen Alba-ba (Székesfehérvár) 27-én, Pesthre 28-án, Clausenburgba május 1-én jutott, Maros-Vásárhelyre május 2-án, innen Schässburgba s csak körülbelöl 11—12 nap alatt érkezett a levél Székelyországba s Erdélyben csak Maros-Vásárhelyen kapott magyar nyelvű bélyegzőt, mert az ötvenes években átmenetileg német világ volt itt mindenfelé.

Ágh Ferencet a szabadságharc elnyomása után Laxenburgba hurcolták s ott katonáskodott. Április 20-án, húsvét első napján, reggel tisztogatta a katona ruháját s munka közben könnyeinek gyöngyharmatai potyognak a szemeiből, hiába igyekszik erőt venni magán, fájdalmas érzései kisajtolják keserű könnyeit, mert eszébe jut, hogy ezelőtt egy pár évvel e szent ünnep reggelén, ilyenkor prédikációt tanult, hogy magyarul hírdesse az igét, s most hova jutott. Katonának, férfinak rosszul állnak a könnyek, de olyan szomorú helyzetben van, hogy sírni is tud, mert hát hova lett a szép magyar beszéd?

Búsongásba merülve elindul Ágh Ferenc a postára, mert a századhoz ő hordotta a hivatalos- és magán-leveleket. Mikor bement a postára, látta egy csomagocskán *Udvarhely* anyaszéknek és szülő falujának a nevét s kézhez kapva a csomagot, mint egy őrült szaladt a postáról a laktanyába, teljesen megfeledkezve arról, hogy a hivatalos és más leveleket is el kellett volna, hogy hozza. Az öröm, a könnyek zápora s a nagy elfogódottság miatt nem volt képes a levelet felbontani és elolvasni, hanem oda adta egy marosújvári kedves lelki barátjának, akivel egyszerre fogták el. Ez a szenvedő bajtárs olvasta fel azután Pap Sámuel levelét, benne voltak a szükséges bizonyítványok is, melyek Ágh Ferenc szabadulását jelentették s nemsokára újra megláthatta szívből szeretett hazáját. Ágh Ferenc levelét ezekkel fejezi be: „Köszönöm, ezerszer köszönöm kedves bátyám irántami szíves fáradságát, tudom én, hogy nem kevés munkába, fáradságba került ezeknek kieszközlése, hanem abba is meg vagyok győződve, hogy *nemes lelke büszke rá, ha valakin segíthet, valakivel jót tehet*".

Pap Sámuel tiszteletet keltő, ritka jelenség volt az egész vidéken, de mint *papok-sarja* mély, vallásos érzésű, buzgó unitárius volt és földi munkásságát az *egyházi* életben való fáradhatatlan tevékenységgel koronázta meg. Az egyszerű falusi élet természetes útjain hamarabb eljutnak az emberek Isten közelébe, mint a nagy város zajában botorkálók. Pap Sámuel azon ritka férfiak közé tartozott, ki semmi fáradságot és munkát sem kimélt az egyházközség jogainak és érdekeinek megvédésében. Nem az egyházból, hanem az egyházért élt s egyházközségének a legerősebb oszlopa volt és gondosan vigyázott mindig arra, hogy az egyház az ő környezetében az erkölcsi és lelki élet termelője maradhasson.

Benczéd és Kobátfalva leányegyházak Szentmihály anyaegyházközség ellen pert inditottak, hogy Szentmihály a Hidegaszó nevű havasa jövedelmét ossza meg a leányegyházközségekkel, mivel már ezeknek is vannak templomaik s azoknak fenntartása költségbe került. Az Unitárius Consistorium már 1817-ben azt ajánlotta, hogy ez ügyet békességesen intézzék el, s az anyaegyház a központi pénztárából a szükséghez képest segélyezze a leányegyházközségeket templomaik javításánál, mert pereléssel, mind az anya-, mind a leányegyházak csak vesztenének, gyengülnének.

Az egyházi főhatóság békeszózata azonban süket fülekre talált s a Hidegaszó havasügyből évtizedes egyenetlenség támadt.

Felső- és Alsó-Benczéd kurátorai 1839 dec. 22-én is azt kérik a Püspök úrtól, hogy kérésüket vegye kegyes és szent szivére és intézkedjék, hogy a Hidegaszó havasból Szentmihály anyaegyház adja ki használatra az őket megillető részt.

Ezt a kérést a főhatóság közölte az anyaegyházközséggel, azért, hogy észrevételeit tehesse meg. A választ *Pap Sámuel*, számadógondnok a maga kezével írta. Itt már mutatkoznak az oroszlán körmei. Szép, formás betűi határozottságra vallanak, tartalma szilárd akaratra s az egész felvilágosítás a korhoz mérten feltűnően szép és világos nyelvezettel van megírva. Rövid tartalma:

A két Benczéd kéri, hogy Hidegaszó nevű Havas évi jövedelmének bizonyos része adassék nekik, mire válaszát a szentmihályi anyaegyházközség ezekben teszi meg:

1. Az egész kérelem tartalma merőben alaptalan, bizonyítás nélküli állítás.

2. A kérelem külső formája sem kielégítő, mert csak két ember írta alá; ezek közül is egyik aláíró törvényellenesen, mert sem manu propria, sem manu aliena feltéve nincs, ezen forma hiba miatt, továbbá azon okból, hogy mások nem írták alá, az anyaegyházközség arra következtet, hogy a kérelem nem közakaratból és egyetértésből készült s adatott be a Főtiszt. Püspök úrhoz.

3. A nevezett Havast minden ősi oklevél tisztán, csupán Szent-Mihály egyházközségének mondja; mindenkor annak volt rendelkezése alatt, annak jövedelme az anyaegyházközség pénztárába tétetett, de ennek így kellett lennie s ezután is így kell, hogy legyen, az anya templomot, a papi és mesteri épületeket abból tartja fenn az egyházközség. Hogy a leányegyházközségek templomot építettek, azt dícséretesen tették, de van is honnan és miből fenntartsák, javítsák, amikor szükséges. Az anyaegyházközség különben segélyezte őket s ezután is fogja támogatni tehetsége szerint, de csak *önakaratából.*

4. Kérelmezők célját az anyaegyházközség vitatni nem kivánja, de annyi megállapítható, hogy ilyen eljárással, kérésekkel, titkon az anyaegyházközség nemes célját, *templom épitését* hátráltatják. Ha szinte követelhetnének is valamit, azzal most hallgatniok kellene.

Ezen négy pont alapján kérik a Főtiszt. Püspök úrat és a Generalis visitatiót, hogy a két Benczéd alaptalan kérését utasítsa el.

Erre a válaszra Székely Miklós püspök sajátkezűleg ezeket írta: Utasítás: A benn érdekelt tárgyban hozott vizsgálószéki ha-

tározat a Tiszteletes Anya Sz. Ecclésia Jegyzőkönyvében van beiktatva, Tordátfalván, 1840. január 18-án. Pap Sámuel a szentmihályi egyházközség szép vagyonát, mai napig az egyházi vagyon alapját képező havasait mindig féltékenyen őrizte és pedig eredményesen, mert a szentmihályi unitárius egyházközség vizsgálószéki jegyzőkönyve szerint[1] Pap Sámuel érvelését a vizsgálószék is elfogadta és az alsó- és felsőbencédi leányegyházközségeknek a Hidegaszó havasi iránti követelését visszautasította. A havas kérdése még sokáig képezte vetélkedés, tülekedés tárgyát, mert a leányegyházközségek valahányszor kellemetlenkedni akartak újra és újra előálltak a követeléseikkel, hogy keserítsék az anyaegyházközséget, de végeredményében a Pap Sámuel bölcs szelleme él ma is, mert bár az erdélyi földreformmal elvették a mintegy 1200 holdat kitevő Havast az egyházközségtől és a politikai községek között osztották fel, de azért most is közösen használják azt az anya- és leányegyházközségek, mint ahogyan használták azt az ősök.

Pap Sámuel, mint gondnok, elévülhetetlen érdemeket szerzett különösen a mostani szép, díszes templom felépítésénél. A templom építési körülményeiről elég részletesen tájékoztat az a Bizonyítvány, melyet az 1846 június 24-ikén tartott vének gyülésébõl állítottak ki Pap Sámuelnek, aki hét évi gondnoki terhes munkája után, mint számoló gondnok felmentését kérte. Az igazságos kérésnek eleget kell tenni mindig, de Pap Sámuel kérését annál inkább teljesítették, „mivel kitartó munkássága és lankadatlan ügykezeléséből kifolyó érdemei az egész Ekklesia előtt“ ismeretesek.

A szentmihályi anyaegyházközség, a két Benczéd- és Kobátfalva leányegyházközségek az 1840-ik évben megállapították azt, hogy a régi időben épített s ennélfogva *külső formájára nem kielégítő*, jelenleg pedig a népességhez kicsi köztemplom helyett, új templom építtessék s miután a terv elkészült s megvitatás után helybenhagyták, elfogadták, Pap Sámuelnek, mint akkori gondnoknak kötelességévé tette az egyházközség vezetősége, hogy a templomot a tornyával együtt bontassa le, az alapot hányassa ki és a használható mindenféle anyagot helyezze biztos helyre, hogy az építéshez szükséges 160 öl kirótt követ vitesse ki, hogy meszet égettessen, kilenc katlanból közel kétezer vékát, hogy a templom

[1] Kivonat a szentmihályi unitárius egyházközség 8-ik sorszámú vizsgálószéki jegyzőkönyvéből. Hitelesítette *Marosi Márton* lelkész.

fedélzetéhez még szükséges cserepet, valamint a templomba készítendő székekhez megkívánható deszkákat is szerezze be. Csak ezen elősorolt teendők mennyi időt, munkásságot, fáradságot, éjjeli-nappali gondot kivántak, azt bajos volna megállapítani. Ezeken kívül a kőmíveslegényekkel való folytonos súrlódások, ételükről, italukról való gondoskodás s több más baj, melyeket minden előre vigyázás, mérséklés, lélekjelenlét mellett is kikerülni lehetetlen volt. Mindezeknek a legyőzésére éber lelki és testi erő, kitartó béketűrés volt szükséges s hogy ez Pap Sámuelben meg is volt, azt igazolja azt a tény, hogy 1843-ban a templom és a torony a templom magasságáig, mielőtt a hó leesett volna, mind be voltak fedve.

Ezen rendes épitéshez sok anyag, sok pénz és sok kéz kellett, azonkívül nagymennyiségű élelmiszer kívántatott s mindezeknek elrendezése, vezetése s a kitűzött célra való fordítása a gondnok feladata volt s hogy mindazokkal, melyek kezére bízattak híven, lelkiismeretesen sáfárkodott, mindenekben a *közjót* nézte, az egyházközség java, előmenetele s boldogíthatása lelkesítette s hogy mindezekről pontosan számot adott, azt hivatalosan is igazolják s minden további számadás alól felmentik.

Nem találtam írásban feljegyezve semmit a templom építésének módjáról, pedig jellemző a székely leleményes észjárásra a szentmihályi unitárius templom építésének a ma is élő emberek ajkán meglevő hagyománya. Szentmihályon egy kis csúcsíves templom volt s mikor elhatározták, hogy új templomot építenek, a legnagyobb aggodalmuk azért volt, hogy az alatt a hosszú idő alatt, amíg az új templomot építik, az öt község (Szentmihály, Alsó-Felső-Bencéd, Kobátfalva és Demeterfalva) unitáriusai sohase mehessenek templomba?

Pap Sámuel gondnok azt a tervet eszelte ki és hajtotta végre nagy fáradsággal, hogy a régi templomot épségben meghagyta s olyan nagy templomot építtetett a régi körül, hogy az új templom elkészüléséig mind a régibe jártak a hívek imádkozni. Mikor azután az új templom készen állott, akkor a régit az új templom ajtóján kihordták. Ez talán az *egész világon páratlan templomépítés*, amint láttuk sok fáradtsággal járt s ezért az öt község unitáriusai összegyűltek tanácskozni, hogy miféle méltó ajándékkal lephetnék meg a sokat fáradozó, taposó gondnokukat. Végre egyhangúan abban állapodtak meg, hogy mivel nagyon sokat járt, vesznek

neki egy pár szép csizmát kárpótlásul azért, amelyet az építés alatti szaladgálásokkal elszaggatott.

Nincs szó a fentemlített bizonyítványban arról a jellemző eseményről, hogy a szentmihályi anya-, Alsó-Felső Benczéd, továbbá Kobátfalva leányegyházak együtt akartak felvenni a templom építésére ezer forintot, de a székelyudvarhelyi református kollégium Elöljárósága csak azon feltétel alatt volt hajlandó a *kölcsönt megadni,* hogyha azt az egyházközségnek egy jóbirtokú tagja veszi kölcsön és a javait az adósságért leköti. *Pap Sámuel* felvett nevezett kollegiumtól 1845 május 14-én ezer mforintot, félévenkénti kamatfizetés mellett s ezen tartozás biztosítására leköti Nemes Udvarhelyszéki Benczéd és Szentmihályon levő jószágait s egyben igazolta azt, hogy semminemű jószága nincs lekötve adósságért senkinek. Ez összeg később 2275 m. v. forintra emelkedett s az egyházközség úgy brztosította Pap Sámuelt, hogy neki viszont lekötötte a Hidegaszó nevű havast, sőt méltányolva Pap Sámuelnek jóakaratú cselekedetét, az egyházközség vezetősége megengedi, hogy marhái a Hidegaszó havasában a közhelyen minden díjfizetés nélkül legelhessenek. Több nyugta (Quietantia) maradt, melyek arról tanuskodnak, hogy Pap Sámuel a kamatot mindig pontosan előre megfizette. Ez mindenesetre olyan áldozat, amit ma legfölebb testvérnek, ha megteszünk, de Pap Sámuel is édes testvérének tekintette mindig egyházközségét.

Pap Sámuel az egyetemes egyházért is meghozta a maga áldozatát. Egyházunk mindig szegény volt, de a legnehezebb időkben is mindig megtalálta a hangot és módot, mellyel szentegyházunk áldozatra kész embereit a hiányok pótlására lelkesítette. Így történt ez a szomorú Bach korszakban is, mikor az egész nevelésügy s az iskolák rendkívül nehéz helyzetbe jutottak, Székely Mózes püspökhelyettes idejében, 1856 szept. 20-án, az Egyház a hívekhez fordult s így kapta meg a Főhatóságtól a hivatalos felszólítást Pap Sámuel is, aki felajánlott 30 R. forintot, ami a legnagyobb összeg a szentmihályi gazdák adománya között, de kevésnek mondható a belső emberek áldozatához képest, mert ugyanakkor a szentmihályi pap 360, a mester 180 R. forintról adott kötelezvényt.

Sándor János igazgató a székelykeresztúri unitárius gimnáziumból küldött úgynevezett legatus tanulóknak az ajánlólevelet még 1883-ban is Pap Sámuel pártfogó címére adja.

Ilyen áldozatkész, egyházáért buzgó tevékenységet kifejtő környezetben nőtt fel *Pap Mózes* főjegyző, kinek apja olyan ember volt, hogy arra fia, mindig büszke lehetett.

Minden ember életében vannak kellemetlen percek és napok s *Pap Sámuelt* is megérintgette az a vihar, ami kitört a szentmihályi egyházközségben. Hallomás után nem indulunk, hanem csak nyilvánvaló tényekre támaszkodunk, mert igazságosak akarunk lenni, de, hogy igazságosak lehessünk, egyszersmindenkorra le kell mondanunk a történetírásnak azon módjáról, amely mindig csak szépít s elhallgatja az emberi vonásokat.

Bözödről az Esperestől 1856 július 25-éről keltezve egy levél ment a szentmihályi unitárius anyaszentegyház intelligensebb rész főnökének Pap Sámuelnek. Megjegyzendő, hogy Árkosi Mihály esperes már előzőleg, május 4-én írt egy levelet Demeterfalvi Osváth Márton atyafiának s kérte, hogy a levél tartalmát közölje *Pap Sámuellel,* mint kollégájával, melyben Árkosi esperes rágalomnak mondja azt, mintha ő eszközölte volna ki azt, hogy Gál Ábel lett a szentmihályi pap. Ő nem fogadott el semmiféle ajándékot Gáléktól, csak egy kis mustárt s egy fazekacska szílvaízet. Őt Gál személye sem befolyásolta. Igaz, hogy szép felesége van, de őt a 77 éves embert nem csábította el, de van olyan ember Szentmihályon, aki ellensége a papnak és papnőnek, mintha oda vitetükbe bele se egyezett volna. Itt még csak gyanusítgatja az esperes *Pap Sámuelt,* de a július 25-iki hozzá intézett levelében kereken megmondja, hogy „ő volt, aki a papot meghívta Iklandon a szentmihályi papságra és ott húzamos ideig lakmározott, mint papmeghívó, még is maga lévén e tekintetben a főagitátor és szereplő, már most mindent másra akarna kenni a Gál Ábel Szentmihályra tett rendeltetése tárgyában". Ismételten felemlíti, hogy a papnő szépsége őt, elaggott embert nem befolyásolta: „nem tartok azon falusi legényekkel, akik táncvigalomban azt kiabálják:

Jobb a papnő, mint a pap,
Mert a pap csak pirongat,
De a papnő... csókot ad.

Nyilván tudom és mások is tudják, hogy a szentmihályi eklézsiában volt olyan egyén, aki ezen mondással tartott és tán ma is jó szívvel tartana azzal, ha lehetne".

Ha a stílus az ember, akkor Árkosi Mihály esperesnek ez a

két levele, őt gyenge, zavarosan gondolkozó, nyers embernek mutatja, sőt olyannak, akinél a jóízlés is hiányzik, amit különösen a falusi legényektől átvett idézettel igazolt. Hogy Pap Sámuelnek ebben az ügyben s különösen a szép asszonnyal kapcsolatosan valami része lett volna, az lélektanilag alig magyarázható, mert azt a levelesládát, melynek alapján ezeket írom, Pap Sámuel maga rendezte és Árkosinak mindkét levelét beletette, míg ha bűnösnek érzi magát, bizonyára megsemmisítette volna azokat.

Hogy nem volt komoly alapja az Árkosi Mihály esperes gyanusításának, mellyel oly epésen fordult Pap Sámuel ellen, azt kétségtelenül igazolja az Egyházi Főtanácsnak 37—1857 sz. leírata, melyet fent nevezett espereshez intézett. Ebből megtudjuk, hogy a szentmihályi egyházközség számos tagja beadott egy kérést Gál Ábel lelkész ellen s hivatkoznak arra, hogy Gál Ábelnek más egyházközségbe való helyezése már el volt határozva de nem hajtották végre. Ha pedig a Főtanács őket továbbra büntetni akarja, azt legfölebb az 1857-ik évre tegyék, de azt is csak félfizetéssel s az egyházközség jövőre más papot választhasson, mert különben kénytelenek lesznek a papi hivatalnak megfelelőbb betöltését a cs. és kir. magas kormány útján is keresztül vinni.

Egyházi Főtanács részletesen megvizsgálta ezt az ügyet, melyben az első panasz már 1852-ben érkezett s megállapítja, hogy a szentmihályi egyházközségben levö egyenetlenkedés és pártoskodás a *Gál Ábel lelkész és Fekete István helybeli tanító közt levő ellenségeskedésből keletkezett* és fejlődött ki, amit igazol az az írat, melyet a szentmihályi egyházközség vezetősége esperes útján felterjesztett az E. K. Tanácshoz, mely szerint: „Ha Előljáróságunk gyenge lenne továbbra is nézni azon *ellenséges gyűlöletet,* mely papunk Gál Ábel és oskola igazgatónk Fekete István urak házok tája közt már szinte *négy év óta* tart *Ekklésiánk gyaldzatára* s hogyha az ebből kifolyó és Ekklésiánk tagjaira is áthatott kedvtelenségeket ellenőrizni lehetne is, miután papunk Gál Ábel úr és neje úgy nyilatkoztak a vizsgáló bizottság előtt, hogy inkább el'esznek a szentmihályi Ekklésia nélkül, *mintsem a mesteri házzal kibéküljenek,* mindamellett is, hogy más erkölcsi hibával vádolni lehetne, kényteleníttetünk T. papunk Gál Ábel úr iránti elégületlenségünket kinyilatkoztatni."

Ezeket az esperesi jelentés is megerősítette, amely úgy találja, hogy a harag az asszonyok közötti szóváltásból keletkezett, amely

átragadt azután a férjekre is s valami kifürkészhetetlen ok is van. A kibékítést megpróbálták, amikor a tanító és felesége hajlandóbbak voltak békülni, mint a pap és papné. Ilyen állapot többször fordult elő régebben is egyházi életünkben s ezért mondta ki 1763-ban a Kálban tartott Zsinati Főtanács, hogy: „mind pap, mind mester atyafiak igyekezzenek magukat illendőképpen hivatalukban úgy comportálni, hogy illetlen magaviseletük okot ne adjon az Ekklésiaknak a meg nem marasztásra.“ Ennek alapján Főtanács, mivel kétségtelenül megállapíttatott, hogy Gál Ábel és Fekete István tanító egymás közti egyenetlenkedésükkel a szentmihályi *egyházközség békéjét megzavarták*, ezért minkettőt 1858 Szentgyörgynapján más egyházközségbe rendelni határozta, ha pedig a részükre kijelölt egyházközséget el nem fogadnák, akkor mindkettőt nyugalomba küldik.

Főtanács figyelmét nem kerülte el az a súlyos körülmény sem, hogy a szentmihályiak azzal fenyegetőznek, hogyha régi papjuk el nem megy, akkor ők új pap választhatásáért külső politikai hatósághoz fognak folyamodni. Ezért Főtanács a szentmihályi kérelmezőknek rosszalását fejezte ki s figyelmeztette őket azon egyházi törvényünk tiszteletben tartására, mely szerint Egyházi Főtanácsunk végzéseinek minden egyháztag köteles engedelmeskedni. Hogyha az egyházi életben erkölcsi kilengések vannak, azt maga az egyház kell hogy meggyógyítsa, ha pedig erre nincs is ereje, akkor betegségére nincs orvosság.

Szentmihály anyagilag egyik legjobb egyházközségünk s érthető, hogy Gál Ábel lelkész a fennti erélyes határozat után is mindent elkövetett, hogy ott maradhasson. Megnyert három presbitert s azok kérelmeztek Gál Ábel ottmaradhatásáért, de Székely Mózes 21—1858. Elnöki j. k. sz. február 2-án sajátkezű írásával — akkor nem voltak még sem titkárok, sem írógépek — határozottan megírta, hogy a Főtanács a lelkész elrendelését meghatározta s többé semmiféle kérvényezésnek nincs helye, mert a *Főtanács határozatával ellenkezőleg, sem a Püspökség, sem E. K. Tanács nem cselekedhetik.* Tudtára adja kérelmezőknek, hogy mostani papjuk Szentgyörgy napon túl semmi esetre sem maradhat ott, sőt, ha ottmaradásáért alattomos bújtogatással tovább is munkálkodnék — papi állását elveszti.

A papi állások betöltése a multban is sok gondot adott a püspököknek. A püspök szilárd hangú elutasítása után a köri esperes igen sietően keresi meg a szentmihályi egyházközség gond-

nokát s felajánlja, hogy Gál Ábel helyébe Nagy Ferenc szentábrahámi, vagy Barta György tarcsafalvi lelkészek valamelyikét nem fogadnák-e el papjuknak, de a szentmihályiaknak egyik sem kellett, mire a Székely Mózes püspök helyettes úgy intézkedett, hogy a szentmihályi papság betöltése ügyében egy kinevezett bizottság jelenjék meg, ami meg is történt. Tanítónak pedig Bonfza György sepsiszentgyörgyi tanítót választották meg, akit a püspök ki is nevezett.

Hiába hívta fel azonban az E. Főtanács az ellenségeskedő szentmihályiakat, hogy vitás ügyeiket, bajaikat az egyházi alkotmány keretén belül igyekezzenek eligazítani, mert maga a lelkész, Gál Ábel semmibe sem vette a főhatóság intelmét s panaszkodó, vádaskodó iratot adott be a cs és kir. Járási hivatalhoz *Pap Sámuel ellen,* melyben az egyházi főhatóság eljárása ellen is vádaskodik.

Erre a szégyeníratra Pap Sámuel másfél ívre terjedő választ adott, melyből megtudjuk, hogy Gál Ábel azzal vádolta Pap Sámuelt, hogy ellene éjjel titkos gyűléseket tart s az egyházközség híveit lázítja, keveri a mérget, mire azt mondja Pap Sámuel, hogy ez hamis, bebizonyíthatatlan vád. A valóság az, hogy Gál Ábel, sem mint szónok, sem egyébképen a szentmihályi egyházközségben a papi teendőket ellátni nem tudja, azonkívül építések s más ügyekben helyes tanácsot adni nem tud. Az egyházközség jóléte s a vallás-erkölcsiség fenntartására semmi figyelmet nem fordít. A szentmihályi egyházközségnek olyan pap kell, aki hivatásának jobban meg tudjon felelni s ennek megvalósításáért küzdött Pap Sámuel is, kinek mindig szívügye volt az egyházközség jólléte, amelynek felvirágoztatását mindig szívén hordozta és maga is dolgozott több egyházközségi taggal, de éjtszakai gyüléseket sohasem tartottak s az egyházi főhatósághoz vádlevelet Gál Ábel ellen Pap Sámuel sohasem írt. Gál Ábel beszél bántásról, holott ő, hogy minél tovább maradhasson s élvezhesse az egyházközség szép jövedelmét, személyesen megkereste a gyengébb érzelmű, gyalogszeres bérfizetőit, adóshallgatóit s ilyenekkel egy-egy általa fogalmazott, de más kézzel újra lemásolt kérelmet aláíratott, sokszor éjjel is járva, maguk az eljárók írták alá a neveket, mely eljárásával annyira meggyűlöltette magát, hogy sem ellenfelei, sem hívei nem hallgatják s így szavai a puszta falaknak hangzanak el.

Egy Szentkirályra kiküldött bizottság megállapította s az

egyházi főhatóság is jóváhagyta, hogy Gál Ábelt nem tekintik rendes papjuknak s így nem illeti meg őt a teljes fizetés. Ezt az egyezményt Gál Ábel is aláírta s mégis azzal vádolta Pap Sámuelt, hogy ő erőszakosan tartja vissza illetményeinek egy részét.

Gál Ábel a Főhatóságával szemben is vádaskodó hangot használt. A püspökhelyettes Gál Ábelt 1857 aug. 9-én szentmihályról a jól jövedelmező aranyosrákosi egyházközségbe rendelte, de Gál Ábel ellenszegült, nem fogadta el a neki felkínált új állást s ezért Székely Mózes püspökhelyettes Gál Ábelt, mint olyant, aki az egyházi főhatóságot is képes kijátszani, ideiglenesen *nyugalomba* bocsátotta.

Hiába igazolták, hogy Pap Sámuel alattomosan nem bújtogatott a pap ellen, senkit nem lázított, titkos gyüléseket nem tartott, ellenben maga Gál Ábel idézett elő hívei közt egyenetlenkedést, pártoskodást, *miáltal az egyházközség előhaladását hosszú időre tönkretette*, hiába bélyegezte a Főhatóság is Gál Ábelt engedetlennek s fosztotta meg rendes papi állásától, mert a cs. kir. Járási Hivatal az alaptalanul vánaskodónak adott igazat s Székelyudvarhelyen 1859. 713. sz. határozatában elrendeli Pap Sámuelnek, hogy a visszatartott kepét szolgáltassa ki Gál Ábelnek, a többbi panaszaival pedig a Törvényszékhez utasította Gál Ábelt.

A gyűlölet, a hivatalos hajsza, a ferdítés, a rágalom azonban nem tudta megingatni azt a becsületes dícsőséget, mely *Pap Sámuel* alakját a templomépítés óta körülvette s a cs. kir. Járási Hivatal ítéletével szemben felmenti őt a legfőbb törvényszék: *a történelem.* Az egyházi főhatóság sem felejtkezett meg Pap Sámuel áldásos, örökéletű munkásságáról, 1868-ban a Főtanács megválasztotta a Tekintetes urat egyházi tanácsosnak s fia, Mózes már mint egyházi főjegyző írta alá az erről szóló hivatalos értesítést. Szülőföldje s az egész Fejér-Nyikó vidéke pedig *„az öreg“* névvel tisztelte meg.

Közhasznú munkában hosszú élettel áldotta meg az Isten. Nyolcvannyolc éves korában halt, mikor végrendeletszerüleg meghagyta a szentmihályiaknak, hogy vigyázzanak az egyházközség minden javaira, mert virágzásukat csak az biztosíthatja. Ez az erős jellemű, kemény székely maga mondta meg eltemető papjának az alapígét. Élete külön prédikációra volt érdemes s azt Sámuel I. 3. 10. ezen szavai alapján: „Monda az Úr Sámuelnek: Sámuel, Sámuel! felele Sámuel és monda: Szólj Uram, mert hallja

a te szolgád" meg is tartotta Török Sámuel lelkész.[1] Nem volt nehéz feladat egy ilyen közhasznú, becses életről beszélni s az egész Fejér-Nyikó környéke megsíratta a Sámueli erényekkel bíró Pap Sámuelt, ki példája volt a lelkiismeretességnek, az egyház iránti mély szeretetnek s a lelkes kötelességteljesítésnek.

Pap Sámuel sohasem számított arra, hogy érdemeit számon fogják tartani s nevére már a régmult idők árnyéka borult, de a történelem kiássa sírjából az igaz érdemet és feljegyzi ezen Isten szavára hallgató, buzgó, nemes lélek áldozatkészségét, a nagy templomépíttetőt, hadd szemléljék későbbi korok unitáriusai a követendő példát.

P. Szentmártoni Kálmán.

Nincs, ki irtaná . . .

Tudod, a szőlő vesszejét,
ha százszor újra metszenéd,
vádhajtás rajta lesz elég:
és mégis tart a küzdelem, —
csak vágod egyre, szüntelen,
csak azt hagyod, min fürt terem.

Tudod, meddő az ostromod;
ma kiszaggattál sok gyomot,
a holnapit el nem nyomod:
és mégis téped, szaggatod,
mi jó-termő, csak azt hagyod,
hogy rakva álljon asztagod.

De éned szőlővesszeje
száz fattyát, nincs, ki messe le.
Be kár ez állandó robot:
mert közben — gazzal lesz tele
a lelked s nincs, ki irtaná
a mindent-elnyomó gyomot . . .

Fülöp József.

[1] *Török Sámuel:* Szentmihályi Pap Sámuel emléke. Halotti egyházi beszéd. Keresztény Magvető. XXI. köt. 164 l.

KÜLÖNFÉLÉK

Unitárius Irodalmi Társaság. Az Unitárius Irodalmi Társaság 1939. május 29-én az unitárius püspökség kollégiumi dísztermében nagysikerű felolvasó ülést tartott. Dr. *Ferenczy Géza* elnöknek egészében közölt s nagy tetszéssel fogadott megnyitója után Dr. *Mikó Imre* tartotta meg székfoglaló értekezését: *„A vallási kisebbségek védelme"* címen. Bevezetésében elmondja, hogy az unitáriusokat, mint a kisebbségek kisebbségét közelről érinti a vallási kisebbségek védelmének kérdése. Majd történelmi áttekintést ad a vallási kisebbségek védelméről, mely már a reformációval kezdődik s három századon át Európa történetének minden politikai megmozdulásában fontos tényező. A XIX. században a vallás ereje hanyatlik és helyét a nemzetiségi eszme foglalja el. A nemzeti és vallási kisebbségek védelmét a világháború után is biztosítják, azonban a nemzetközi jog, nemzetközi garancia nélkül csak írott betű marad. „Egyetlen kisebbség sem pusztult el csak azért, mert jogai nem voltak törvénybe iktatva, viszont egyetlen kisebbséget sem tartott meg a törvény betűje. A vallási és nemzeti kisebbségek igazi védelmének a jog és történelem csak a formáját adja meg, a lényeg itt sem a mások által nyújtott védelem, hanem a kisebbség *belső önvédelme.* Ennél az önvédelemnél pedig az egyház és iskola döntő szerepet játszodhatik, mert a lelkek feletti hatalmával olyan kisebbségi embertipust, olyan sajátos lelkületet alakíthat ki, amelyik ellen tud állani az asszimiláció és disszimiláció veszélyének egyaránt... A kisebbségi élet titka tehát az adott lehetőségek mesteri felhasználásában rejlik... Ha a sors nekünk unitáriusoknak örökös kisebbségi é'etformát rendelt, akkor én szeretném, ha ennek az új embertipusnak a kialakításával az unitárizmus mutatna az egyetemes kisebbségi magyarságnak példát." Majd *Gyallay-Pap Sándor* író és szerkesztő olvasott fel költeményeiből nagy tetszéssel. Ezt követően P. *Szentmártoni Éva* meleg, színes hangjával nagy sikerrel adott elő Verdi: Álarcos bál-jából egy áriát *P. Szentmártoni Kálmánné* művészi kiséretével. Végül nagy figyelmet és elismerő érdeklődést keltett *Gyallay-Pap Domokos* joghallgatónak, mint vendégnek felolvasása. A felolvasás eredeti oklevélkutatás alapján egy régi pör érdekes fordulatait s a pörben szereplő unitárius vonatkozású emlékek művelődéstörténeti jelentőségét ismer-

tette. A pör a XVII. század első felében élt Atzél Boldizsár tarcsafalvi előkelő lófőszékely késői utódai és a szentléleki Geréb és Sebestyén-családok közt folyt 1784-ben annak megállapítására, hogy kit illet a kihalt Atzél család öröksége? A döntő bizonyítékot egy varrottas kendő szolgáltatta, amelyet a kuruc időkben Atzél Borbála készített a templomi éneklőszék díszítésére. A fiatal Gyallay-Pap Domokos nemcsak tudományos megállapításával, de jóízű, érdekes feldolgozásával és előadásával is nagy élvezetet szerzett a hallgatóságnak. Elnök, bezáró szavai után, Dr. Mikó Imre és Gyallay-Pap Sándor rendes tagoknak ünnepélyesen átnyujtotta a tagsági oklevelet. *Krónikás.*

Az unitárius püspök is szenátor. Az új alkotmány alapján szervezett szenátusba *Dr. Varga Béla* unitárius püspök is tagsági kinevezést kapott.

Püspök urunk kitüntetése. Főtisztelendő *Dr. Varga Béla* püspök urat méltó, nagy kitüntetés érte. A Magyar Tudományos Akadémia kültagjának megválasztotta. Ebből az alkalomból az Unitárius Irodalmi Társaság a következő sorokkal üdvözölte a Főtisztelendő urat:

Méltóságos és Főtisztelendő Püspök Úr! Az Unitárius Irodalmi Társaság nagy örömmel értesült, hogy Méltóságodat a Magyar Tudományos Akadémia kültagjának megválasztotta. Nemcsak örvendünk, hanem egyben büszkék is vagyunk arra, hogy rövid időn belől Méltóságod már a második, akit a Magyar Tudományos Akadémia Irodalmi Társaságunk tagjai közül a halhatatlanok csoportjába kíválasztott.

Méltóságodnak tudományos munkásságát nem akarjuk itt méltatni, hiszen azt elismerték és méltányolták a legilletékesebb helyen s most már Méltóságod azon az úton halad, ahol érdemeit a történelem tartja számon. Mi ezért csak arra kérjük Méltóságodat, hogy becsületes dicsőségének küszöbén, ezen újabb elismerés aranyszálaiból juttasson a mi kicsiny, de rendkívül fontos feladatot teljesítő Unitárius Irodalmi Társaságunknak is valamit, azzal, hogy a berkeinkben található elfogultsággal, sőt olykor hideg cinizmussal szemben legyen mindig azon a magaslaton, akinek mindig szívügye marad a szellemi értékek megbecsülése.

Hálával és szeretettel gondolva Méltóságod szellemi alkotásaira, igaz szívvel kívánjuk, hogy a jóságos Isten Méltóságodnak még sokáig adjon erőt és egészséget, hogy a gondolatok birodalmában továbbra is elfoglalhassa méltó helyét, mellyel nemcsak egyéni hírnevét, hanem szeretett egyházunk tekintélyét is növeli, melyre oly nagy szükség van a jelen súlyos helyzetben. Isten áldja, Isten oltalmazza! Kolozsvár, 1939. május 26. (P. H.) *Vári Albert,* s. k., elnökhelyettes. *P. Szentmártoni Kálmán,* s. k., főtitkár.

Szerkesztésért felel: VÁRI ALBERT.

Elszámolás.

Igazolom, hogy a Keresztény Magvetőre történt fizetéseket az illetőknek javára elszámoltam:

Pál Ferenc esperes 200, Dr. Márkos György 100, Bende Béla 100, Tamássy Béla 200, Dr. Fazakas Miklós 400, Brassó 200, Dr. Siegel Pál 200, Gál Vilmos 200, Pap Mózes 116, Dr. Boros György 100, Lőrinczy István tanár 100, Dr. Fazakas János 200, Dr. Márkos György 50, Bágyon 1700, Pap Zsigmond 100, Lőrinczy Géza 100, Komjátszegi Géza 100, Dr. Borsai Áron pártoló 300, Gvidó Béla 100, Dr. Boros György 100, Barabás Miklós 200, Dr. Ferencz József 300, Dr. Ferencz Áron 100, Tana Ferenc 200, Dr. Csutak Mihály 100, Müller Géza 100, Dr. Gspann Károly 150, Gotthárd Áron 200. Ezeken kivül több lelkész afiának külön elismervényt küldöttem az elszámolásokról.

Tisztelettel kérem a hátralékok és az előfizetések beküldését.

Cluj-Kolozsvár, 1939 junius hó 10-én.

Hadházy Sándor,
pénztárnok.

Unitárius egyházi művek.

Imák és imakönyvek:

Dr. Boros György: Szivemet Hozzád emelem, (kötés szerint különböző ár).

Szentábrahámi-Csifó: Ima könyv, 60 Leutól felfelé.

Vári Albert: Imádságos könyv, 1925, 16 rét, 224 oldal 45.—, 60.—, 85.—, 150.—, 200.—

Beszédek:

Bölöny Vilmos: Profétáljatok.. .. .. .. 100·—

Channing E. Vilmos: A tökéletes élet. (Forditották az unitárius tanárok) Cluj, 1881. 8 r. 176 old... .. .. .. 25·—

Csifó Salamon: Szolgálat az Úr előtt. 50·—

Szent-Iványi Sándor: Jézus emberarca. 1929. 16 r., 147 old... .. .. 100·—

Többen: Pályadijjal jutalmazott unitárius egyházi beszédek, (kiadta: Gálfi Lőrinc) Cluj, 1916 8 r., 118 old. kötve 60·—

Vári Albert: Keressétek először Istennek országát. Odorheiu, 1927. 8 r., 142 old... .. .. 100.—

Weress B.: Ime az ember. .. .. .. 90·—

Kovács Lajos: Ébresztgetés . . . . . 100·—

„ „ A mi tisztünk igazsága 2·—

Ágendák:

Ütő Lajos: Bölcső mellett (keresztelési beszédek).. .. .. .. 50·—

— Megnyilatkozásunk helye, (urvacsorai beszédek) .. . 50·—

— Myrtusok között, (esketési beszédek). Cristur, 1927. 8 r., 74 old. .. .. 50·—

Theológia, filozófia és neveléstudomány·

Benczédi Pál: A vallás-tanitás története. Cluj, 1915. 8 r., 74 old. .. .. 30·—

— Az unitárius hitelvek kifejlődése. Cluj, 1934. 124 oldal . . .. . . 80.—

— A ma vallása (ford.) I. G. Duca 40 old. 20.—

— Dávid Ferenc Egylet története . . 20.—

Dr. Borbély István: A Magyar Unitárius Egyház hitelvei a XVI. században. Cluj, 1914. 8 r., 83 old. .. .. 40·—

Carpenter—Dr. Kiss: A kereszténység helye a világ vallásai között. Cristur, 1923. 8 r., 70 oldal .. .. 50·—

Carpenter—Dr. Kiss: Buddhizmus és kereszténység. Cluj, 1925. 8 r., 167 old. 100 —

Dr. Csiki Gábor: Hiszek egy Istenben. Cluj, 1926. 8 r., 157 old. } Kötve .. 90·— Füzve .. 70.—

Dr. Gál Kelemen: Brassai küzdelmei a magyartalanságok ellen .. .. .. 50·—

Dr. Gál Kelemen: Brassai mint Philosophus. Cluj 1899. 8 r., 105 old. .. 20·—

Gálfi Lőrinc: A hitvallások története. Cluj, 1916. 9 r., 472 old. 100·—

Gálfi Lőrinc: Legközelebb Jézushoz „ „ Cluj, 1915. 8 r., 55 old. 30·—

Haller—Boros Jenő: Az evangéliumok nőalakjai. Cluj, 1930. 16 r., 30 old. 15·—

Dr. Gál K.: Brassai Sámuel .. .. .. 50·-

Dr. Kiss E.—Hall: Egy Unitárius hitvilága .. .. 40·—

Lőrinczy D.: Az ismeretlen tanitvány megszólal 8

Dr. Kiss Elek: Az Isteni Törvény utja. Cluj, 1924. 8 r., 248 old. 16

Lupton—Lőrinczy László. Miért vagyok unitárius? .. ..

Savage—Kovács: A kereszténység fejlődéstörténete. Odorheiu, 1927. 8 r., 156 oldal 12

Szentábrahámi—Derzsi: A keresztény hittudomány összege. Cluj, 1899. 8 r., 412 oldal 5

Ürmösi József: A gyakorlati theologia főbb irányelvei 8

Dr. Varga Béla: A jelentés logikai alkata Bpest, 1916. 8 r., 34 old. 2

„ „ A lelkiismeret. Cluj, 1909. 8 r., 89 old. .. 3

„ „ A logikai érték problémája és kialakulásának története. Bpest, 1922. 8 r., 149 old. 5

Vári Albert: Miért vagyok én unitárius. Cluj, 19.6. 16 r., 20 old. .. .. ..

Dr. Iván László: Dávid Ferenc arca a szellemtudományi lélektan tükrében Magyarországon 1 Pe

Dr. Gladden—Kiss Sándor: Keresztény Pásztor 287 old. 12

Clarke Freeman—Kiss Sándor: Mindennap vallása. 207 old. 5

Peabody G. Ferenc—Szent-Iványi Sándor: A lélek egyháza 5

Történelem:

Dr. Boros György: Dr. Brassai Sámuel Cluj, 1927. 8 r., 372 old. 20

Dr. Boros György: (szerk.): Az unitárius vallás Dávid Ferenc korában és azután 4

Channing E. Vilmos: Válogatott művei III. kötet. (Élet és jellemrajzok.) (Forditották az unitárius tanárok.) 4

Jakab Elek: Dávid Ferenc emléke. Budapest, 1879. 8 r., 1561. 2

Kanyaró Ferenc: Unitáriusok Magyarországon. Cluj, 1891. 8 r., 229 l. .. 10

Kelemen Lajos: Ujabb adattár a Vargyasi Dániel-család történetéhez. Cluj, 1913. 8 r., 426 l. 6

Szentmártoni Kálmán: János Zsigmond Élet- és Jellemrajza 12

Dr. Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története, 2 kötet .. 30

Amatőr pld. kötve 50

Fosdick—Lőfi: Utazás Palesztinában 8

Törvénykönyvek:

Dr. Tóth György: Az Unitárius Egyház szervezete. I. k. 4

Dr. Tóth György: Az Unitárius Egyház Rendszabályai 5

Dr. Tóth György: Az unitárius egyház alkotmányának vázlatos jogtörténeti kifejlődése 1

Megrendeléseket kérünk az UNITÁRIUS IRATTERJESZTŐ cimén Cluj, Unitárius Kollégium, küldeni.